

Ruimte voor landbouw

Uitwerking van vier ontwikkelingsrichtingen

W. van Eck (Alterra)
A. van den Ham (LEI)
A.J. Reinhard (LEI)
R. Leopold (Alterra)
K.R. de Poel (Alterra)

Alterra-rapport 530

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2002

REFERAAT

Eck, W. van, A. van den Ham, A.J. Reinhard, R. Leopold en K.R. de Poel, 2002. *Ruimte voor landbouw; uitwerking van vier ontwikkelingsrichtingen*. Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 530. 78 blz. 25 fig.; 10 tab.; 30 ref.

De ruimtelijke ontwikkeling van de landbouw kan worden getypeerd met vier ontwikkelingsrichtingen: Grootchalige grondgebonden productie, concentratie van productie in Agroproductieparken, Belevingslandbouw en Agrarisch natuur- en landschapsbeheer. De richtingen hebben uiteenlopende perspectieven en ruimtelijke effecten. Deze worden in het rapport beschreven. Tevens zijn kaarten opgenomen waarop voor de verschillende ontwikkelingsrichtingen de meest kansrijke locaties zijn aangegeven. Combinatie van deze kaarten en een inschatting van de toekomstige ontwikkelingen in en rond de landbouw levert de opgave voor beleid en onderzoek voor de verschillende gebieden in Nederland.

Trefwoorden: agrarisch natuur- en landschapsbeheer, agroproductieparken, belevingslandbouw, landbouw en ruimte, ruimtelijke kwaliteit, schaalvergroting.

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door € 23 over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 530. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2002 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: postkamer@alterra.wag-ur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	15
2 Huidige situatie Nederlandse landbouw	17
2.1 Inleiding	17
2.2 Positionering	17
2.3 Omvang en spreiding van de sectoren	21
2.4 Perspectief	27
2.5 Samenvatting	30
3 Ontwikkelingsrichtingen landbouw	31
3.1 Inleiding	31
3.2 Grootschalige grondgebonden landbouw	31
3.3 Agroproductieparken	35
3.4 Belevingslandbouw	38
3.5 Natuur- en landschapsbeheer	41
3.6 Ontwikkeling landbouw in gebieden	44
4 Ontwikkelingsrichtingen en scenario's	47
4.1 Inleiding	47
4.2 Nederland als overlevingsruimte; de grondgebonden landbouw floreert	49
4.3 Nederland als milieuruimte; geïndustrialiseerd en gecomprimeerd	52
4.4 Nederland als productieruimte; de doorgeschoten plattelandsontwikkeling	56
4.5 Nederland als belevingsruimte; Boeren voor Natuur plus	59
4.6 Ruimtelijke kwaliteit	62
5 Conclusies en opgaven voor beleid en onderzoek	67
5.1 Conclusies	67
5.2 Opgaven voor beleid en onderzoek	69
Literatuur	71

Bijlage

1 Samenvatting Scenario's voor Nederland (SceNe)	75
--	----

Woord vooraf

Wat beweegt de Nederlandse landbouw? Welke lijnen zijn hierin te onderscheiden? Wat betekent dit ruimtelijk en hoe is dit bij te sturen? Allemaal vragen die van belang zijn voor het ruimtelijk beleid voor het landelijk gebied. Tegen deze achtergrond heeft de Rijksplanologische Dienst aan Alterra en het LEI de opdracht gegeven de belangrijkste ontwikkelingsrichtingen voor de landbouw nader in kaart te brengen. In het voorliggende rapport worden de resultaten beschreven.

Het project is uitgevoerd door een projectteam bestaande uit Aart van den Ham en Stijn Reinhard van het LEI en Wijnie van Eck (projectleider), Renate Leopold en Klaas de Poel van Alterra. Het idee van de ontwikkelingsrichtingen in de landbouw, een belangrijke basis van het project, is in iets andere vorm ontwikkeld door Peter Smeets van Alterra.

De vogelvluchtschetsen van de landbouwonwikkelingsrichtingen per scenario in hoofdstuk 4 zijn van de hand van Christine Mühlhausen van Royal Haskoning. Het maken van deze schetsen vond plaats in het kader van de inpassing van de ontwikkelingsrichtingen in de scenario's van het SceNe-project, het scenarioproject dat tegelijkertijd liep eerst bij de RPD en later bij het Ruimtelijk Planbureau.

De begeleidingsgroep van het project bestond uit Ellen Driessen (RPD, gedelegeerd opdrachtgever), Leon Crommentuijn (RIVM), Rudy van Etteger (RPD) en Koos van Wissen (LNV). Van suggesties, ideeën en commentaar op conceptteksten is dankbaar gebruik gemaakt. De verantwoordelijkheid voor de eindtekst berust echter volledig bij de auteurs.

We hopen dat de resultaten van het project een rol kunnen spelen bij vormgeving van landbouw in het ruimtelijk beleid en bij regionale uitwerkingen van nationaal ruimtelijk beleid.

Samenvatting

De landbouw is de grootste ruimtegebruiker in Nederland, meer dan 60 procent van de grond is in beheer als landbouwgrond. In het ruimtelijk beleid vervult de landbouw echter een beperkte rol alhoewel er in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening en in het Structuurschema Groene Ruimte 2 duidelijk een kentering is te zien. Voor het ruimtelijk beleid is een beeld van de mogelijke ruimtelijke ontwikkeling van de landbouw nodig. Een beeld waarbij kan worden nagegaan of het overeenkomt met de gewenste richting en waar bij onderlinge strijdigheden maatregelen kunnen worden ontwikkeld. In dit rapport wordt ingegaan op de ruimtelijke ontwikkeling van de landbouw. Het rapport bestaat uit drie delen:

Allereerst wordt een beschrijving gegeven van de huidige situatie. Vervolgens worden vier mogelijke ontwikkelingsrichtingen van de landbouw neergezet. Tot slot worden de ontwikkelingsrichtingen uitgewerkt naar lokaal schaalniveau in de vorm van scenario's en wordt gekeken wat de effecten zijn op de ruimtelijke kwaliteit.

Huidige situatie Nederlandse landbouw

De Nederlandse agrosector is relatief sterk. Delen ervan staan echter onder druk, met name de akkerbouw, de varkenshouderij en de leghennenhouderij. De graasdierhouderij en de glastuinbouw (vooral sierteelt) zijn sterk. Vooral in het westen van Nederland, het oostelijk deel van Brabant en de Veluwe is de landbouw intensief. Grote en meestal sterke bedrijven zitten vooral in delen van het westen en noordwesten, het noorden, Oost-Brabant, Noord-Limburg en Flevoland.

Een relatief zwakke sector is de akkerbouw. Daar is de noodzakelijke bedrijfsgrootte-structuur (in verband met concurrentie van andere landen) het minst gunstig; dat geldt ook voor de opvolgingssituatie. In het noordelijk kleigebied staat de akkerbouw er het beste voor, gevolgd door het Centraal Zeekleigebied. In de andere akkerbouwgebieden zal ze de slag om de grond in veel gevallen verliezen van melkveehouders. Door de slechte perspectieven van marktordeninggewassen hebben akkerbouwers lagere verwachte grondopbrengsten dan melkveehouders. De melkveehouderij verplaatst zich steeds meer naar gebieden met weinig ruimtelijke beperkingen.

Behalve schaalvergroting kan ook verbreding een belangrijke ontwikkelingsrichting worden, vooral in verstedelijkte regio's en landschappelijk aantrekkelijke regio's. Vooral grondgebonden sectoren kunnen daarop inspelen, maar daarbij is wel de houding van de betreffende ondernemers van belang alsmede de bereidheid van overheid en samenleving daarvoor te betalen.

Vier ontwikkelingsrichtingen

Voor de toekomst worden vier uiteenlopende landbouwonwikkelingsrichtingen onderscheiden.

1. *Grootschalige grondgebonden landbouw*

Deze ontwikkelingsrichting bouwt voort op de huidige grondgebonden landbouw. Bedrijven zullen groeien en intensiveren. In de melkveehouderij gaat het dan om bedrijven van 200 tot 1000 melkkoeien, in de akkerbouw om bedrijven met enkele honderden hectares. De bedrijven zoeken de locaties binnen Nederland met de beste productieomstandigheden. Bodem, inrichting en druk van andere functies zijn hierbij belangrijke factoren. De ontwikkeling vindt plaats onder de randvoorwaarde van een duurzame, maatschappelijk geaccepteerde productiewijze (veilig, schoon, diervriendelijk).

Schaalvergroting is een proces dat onvermijdelijk door zal gaan zolang niet alle productiefactoren efficiënt worden gebruikt en zolang de automatisering zich ontwikkelt. Bij liberalisering van de markt zal het proces versneld optreden.

2. *Agroproductieparken*

De basisvorm van agroproductieparken is concentratie van intensieve veehouderij en/of glastuinbouw in complexen met gezamenlijk gebruik van voorzieningen. Extra varianten zijn samenwerking tussen verschillende bedrijfstypen en samenwerking met andere schakels in de keten. De productie is kennisintensief en hightech.

Deze ontwikkeling gaat voort op de wens verspreide locaties in het landelijk gebied te saneren en daarnaast meerwaarde te bieden aan de concentratiewens, bijvoorbeeld door het opzetten van gezamenlijke voorzieningen. Om dit te realiseren is een duidelijk en daadkrachtig ruimtelijk beleid nodig met betrekking tot aanwijzen van locaties en een verbod op uitbreiding en vestiging buiten deze gebieden. Het is bovendien een ontwikkeling die veel investeringen vraagt. Het inpassen hiervan in de reguliere investeringscyclus van bedrijven betekent rekenen op een lange uitvoeringstermijn. Stimulansen die samenwerking bevorderen kunnen dienen als katalysator.

3. *Belevingslandbouw*

Deze ontwikkelingsrichting is gericht op het vermarkten van elementen die met de beleving van landbouw samenhangen. We onderscheiden drie hoofdrichtingen: de eerste gekoppeld aan voedselproductie (meerwaardestrategie, verwerking en/of verkoop producten), de tweede gekoppeld aan de beleving van landgebruik (recreatie, etc.), de derde landbouw gecombineerd met agrovreemde activiteiten zoals zorglandbouw.

De ontwikkelingsrichting speelt in op de wens naar een meer maatschappijgerichte landbouw. Vooral nog is het inkomen dat uit deze richting wordt gehaald beperkt. Afhankelijk van de maatschappelijke vraag zijn er meer mogelijkheden, zeker indien een substantiële koppeling wordt bereikt met activiteiten waar veel geld in omgaat (specialiteiten, niches, zorg). Bij succes ligt specialisatie van deze bedrijven op de belevingstak voor de hand en zal de landbouwtak daaraan ondergeschikt worden.

4. *Agrarisch Natuur- en landschapsbeheer*

De ontwikkelingsrichting Natuur- en landschapsbeheer stoelt sterk op het agrarisch beheer van de grond. De landbouw kan vanuit expertise en opgedane

ervaring, maar natuurlijk ook vanwege het eigendom van de productiemiddelen (grond, machines etc.), hierin een belangrijke rol vervullen. Naarmate het verschil tussen agrarisch natuurbeheer en gangbare landbouwpraktijk groter wordt, is het moeilijker dit binnen een bedrijf te combineren. Er ontstaan specialisaties. Zeker indien liberalisering van het markt- en prijsbeleid een feit wordt zijn er steeds minder mogelijkheden efficiënte voedselproductie te combineren met natuur- en landschapsbeheer. Natuur- en landschapsbeheer is effectiever als actief wordt samengewerkt; aaneengesloten gebieden en netwerken leveren in ecologisch opzicht meer op. Een bedrijf alleen ontwikkelt geen landschap maar juist in de samenhang komt er meerwaarde.

Vertaling van bovenstaande ontwikkelingsrichtingen naar gebieden in Nederland levert het volgende beeld op:

- De huidige akkerbouwgebieden zullen een transformatie ondergaan richting grootschalige melkveehouderij.
- In gebieden met moeilijke omstandigheden voor de landbouw en met veel landschappelijke kwaliteit zal het accent komt te liggen op de richtingen Agrarisch natuur- en landschapsbeheer en Belevingslandbouw, bijvoorbeeld in de veenweidegebieden in West-Nederland en Noordwest-Overijssel, in Zuid-Limburg en op de Veluwe.
- De zandgebieden in Nederland zijn in het nadeel ten opzichte van andere gronden vanwege milieukundige beperkingen. Een bijkomend probleem is dat de zandgebieden soms te weinig identiteit en kwaliteit hebben (met name de jongere ontginningen) voor het succesvol inzetten van de richtingen Agrarisch natuur- en landschapsbeheer of Belevingslandbouw.

Ruimtelijke effecten

De grootschalige grondgebonden landbouw is vooral gericht op functionaliteit en past goed in gebieden waar dit centraal staat: gebieden met grootschalige inrichting en beperkt medegebruik vanuit andere functies. Eventuele problemen kunnen ontstaan op het criterium Aantrekkelijkheid en de menselijke maat van het landschap. Schaalvergroting vindt vaak sluipend plaats en de effecten ervan zijn vaak pas over langere tijdsperioden zichtbaar. Aandacht is daarom nodig voor de condities waaronder schaalvergroting in verschillende gebieden kan plaatsvinden. De uitdaging voor het ruimtelijk beleid ligt in het inpassen van deze ontwikkeling in de omgeving en het scherp aangeven van de randvoorwaarden aan dit proces.

Agroproductieparken fungeren als 'ruimtepomp'; door concentratie van verspreide intensieve land- en tuinbouw tot een beperkt afgebakend gebied kan er een grote kwaliteitsimpuls in het resterende landschap ontstaan. De ruimtelijke diversiteit op regionaal niveau wordt hierdoor bevorderd. Bij de ontwikkeling is veel aandacht nodig voor de Aantrekkelijkheid en de menselijke maat. Hierbij gaat het om vormgeving en landschappelijke inpassing van de agroproductieparken. Daarnaast is ook aandacht nodig voor de 'vertrekgebieden'. Welke kwaliteiten moeten na vertrek van de intensieve landbouw worden ontwikkeld? En wie gaat dat beheren?

De belevingslandbouw voldoet sterk aan een maatschappelijke behoefte. Met dit concept kan een werkelijk maatschappijgerichte landbouw vorm worden gegeven. Ook Aantrekkelijkheid en menselijke maat spelen een rol maar zij zijn sterk afhankelijk van de specifieke situatie. Dit speelt met name op lokaal niveau. Aandacht is nodig voor ruimtelijke diversiteit op regionaal en nationaal niveau (ontstaat niet overal dezelfde mix aan activiteiten?). Ook duurzaamheid kan een aandachtspunt zijn omdat veel (economische) activiteit ook milieulast met zich meebrengt. Bij de belevingslandbouw is veel aandacht nodig voor de financiering. De private markt voor belevingslandbouw is nog moeilijk in te schatten, maar is in vergelijking met agrarische sectoren relatief klein (omdat er alleen binnenlandse vraag is). Daarnaast is aandacht nodig voor de landschappelijke inpassing. Bovendien leent dit concept zich sterk voor regionale aanpak. Een regionale aanpak maakt het mogelijk een regionaal product te ontwikkelen. Verschillende activiteiten samen kunnen elkaar versterken.

Agrarisch natuur- en landschapsbeheer levert een bijdrage aan een maatschappelijk gewenste richting, namelijk behoud van agrarische cultuurlandschappen. Dit raakt de criteria Ruimtelijke diversiteit en Aantrekkelijkheid en menselijke maat. Eventueel kunnen problemen ontstaan met economische en maatschappelijke functionaliteit, zeker indien er 'museumlandschappen' ontstaan die nagenoeg iedere gebruiksfunctie verliezen. Ook bij deze richting is aandacht nodig voor de financiering en de effectiviteit. Vragen of dit de meest efficiënte manier is om de cultuurlandschappen te behouden zullen steeds weer naar voren komen. Koppeling aan de belevingslandbouw maakt het maatschappelijk draagvlak groter dan wanneer alleen sprake is van *existence value*. Verder is aandacht nodig voor de regionale samenhang.

Conclusies

De vier ontwikkelingsrichtingen laten zien dat de vraagstukken rond de landbouw uiteenlopen. Per ontwikkelingsrichting zijn specifiek toegesneden doelstellingen, beleidsinstrumenten en sturingsinstrumenten nodig. Bovendien moet landbouwontwikkeling in de context van gebieden worden bekeken. Een context waarbij landbouw veelal niet de hoofdactiviteit is maar één van de activiteiten die samen met andere activiteiten en functies vorm moet krijgen.

Opgaven voor beleid en onderzoek voor de landbouwontwikkelingsrichtingen zijn:

- Begeleiden van het verwachte proces van schaalvergroting bij de grondgebonden landbouw. Aangeven onder welke condities dit kan plaatsvinden.
- Bij de ontwikkeling van agroproductieparken aandacht geven aan zowel de ruimtelijke kwaliteit van de parken zelf als die van de 'vertrekgebieden'. Wat blijft er achter en welke functie met welk beheer kunnen de 'vertrekgebieden' krijgen?
- Ontwikkeling van gebiedsconcepten voor belevingslandbouw. Juist door combinatie van verschillende activiteiten, gekoppeld aan de landschappelijke context kan meerwaarde worden verkregen.
- Financiering van agrarisch natuur- en landschapsbeheer in een situatie waarin de koppeling met de productiegerichte landbouw steeds meer wordt losgelaten.

Opgaven voor beleid en onderzoek m.b.t. landbouw in delen van Nederland zijn:

- Vormgeven aan duurzame melkveehouderij in de huidige akkerbouwgebieden.

- Professionalisering van agrarisch natuur- en landschapsbeheer en van belevingslandbouw in landschappelijk aantrekkelijke gebieden als het Groene Hart en Zuid-Limburg.
- Zoeken naar nieuwe vormen van landgebruik voor de marginaliserende zandgebieden.

1 Inleiding

Context

De landbouw domineert in Nederland het ruimtegebruik van het landelijk gebied. Dit geldt het meest duidelijk voor de grondgebonden landbouw (melkveehouderij, akkerbouw, vollegrondstuinbouw) die zo'n 60 procent van het oppervlak van Nederland beheert. Ook de niet-grondgebonden landbouw (glastuinbouw, intensieve veehouderij) is echter beeldbepalend voor het landelijk gebied. De bedrijfscomplexen en de wijze van bedrijfsvoering hebben een zware landschappelijke impact.

In de ruimtelijke ordening is landbouw vanouds een lastige sector: ruimtelijke ordenings- en landbouwbeleid mengen maar moeilijk. Terwijl de ene via gebiedsspecifieke ontwerpen op zoek is naar ruimtelijke kwaliteit, is de ander gericht op generieke (vaak Europese) regels met rechtsgelijkheid als belangrijk criterium. In Vijfde Nota (Ministerie van VROM 2001, Ministerie van VROM 2002) en in het Structuurschema Groene Ruimte 2 (Ministerie van LNV, 2002) is de kentering zichtbaar. LNV-beleid zet stappen in de richting van ontwikkelingsbeleid en komt daarmee dichterbij de ruimtelijke ordening terecht.

Voor de uitwerking van de Vijfde Nota en het SGR2 zou het goed zijn als er een beeld van de ruimtelijke ontwikkeling van de landbouw kon worden geschetst. Hierbij kan worden nagegaan of dit beeld overeenkomt met de gewenste richting en bij onderlinge strijdigheden zullen extra maatregelen nodig zijn. In dit rapport wordt nader ingegaan op deze ruimtelijke ontwikkeling van de landbouw.

Tegelijkertijd met de aanvang van dit project is binnen de RPD het scenarioproject voor de ruimtelijke ordening gestart. Dit scenarioproject is bedoeld om de uitvoering van de Vijfde Nota en het SGR2 te ondersteunen. In het project worden eerst omgevingsscenario's geschetst. Hierbij ligt het accent op het mogelijke verloop van ontwikkelingen die vanuit de ruimtelijke ordening gezien autonoom verlopen, zoals de economische groei, de individualisering en de uitbreiding van de Europese Unie. Vervolgens zou worden bekeken hoe het ruimtelijke ordeningsbeleid, geconcretiseerd in de beleidsconcepten uit de Vijfde Nota, uitpakt bij de verschillende scenario's. Met de scenario's kan derhalve de robuustheid van de beleidsconcepten getoetst worden en ontstaat zicht op mogelijke knelpunten die kunnen ontstaan. Na 1 januari 2002 is het scenarioproject overgenomen door het nieuwe Ruimtelijk Planbureau. De oriëntatie van het project is daarmee losser geworden van het beleid van de VIJNO en het SGR2. De naam van het project werd SceNe (SCENARIO's voor NEDerland). Voor het landbouwproject waren deze zaken een gegeven en is geprobeerd zo goed mogelijk aan te sluiten bij het SceNe-project (Ruimtelijk planbureau en KUN, 2002).

Projectdoelstelling

Doel van het project is een beeld te geven van mogelijke ontwikkelingen van de landbouw in Nederland. Hierbij gaat het om verschillende ontwikkelingsrichtingen

(oriëntaties) van de landbouw, de verspreiding van deze richtingen binnen Nederland alsmede om de relatie met de omgeving. De ontwikkelingsrichtingen worden afgeleid uit de door Alterra onderscheiden prototypen voor landbouwontwikkeling, te weten 'Grootschalige grondgebonden landbouw', 'Agroproductieparken', 'Belevingslandbouw' en 'Natuur- en Landschapsbeheer' (Smeets, 2002). Dit zijn in feite bouwstenen voor verschillende landbouwscenario's, d.w.z. ze kunnen in elk scenario terugkomen maar in een andere vorm, omvang en op uiteenlopende locaties.

De landbouwontwikkelingsrichtingen en scenario's zijn een middel (geen doel) om mogelijke ontwikkelingen in beeld te krijgen en eventueel beleidsopties te formuleren. Ze kunnen input zijn voor discussie met deskundigen en voor nadere uitwerking, bijv. in provinciale visies; deze discussies en uitwerking zijn echter geen onderdeel van dit onderzoek.

Aanpak

De huidige situatie van de landbouw is het uitgangspunt van waaruit we werken. Allereerst wordt daarom een beschrijving gegeven van de Nederlandse landbouw, waarbij vooral wordt gekeken naar de ruimtelijke spreiding en naar ruimtelijke effecten (hoofdstuk 2).

Centraal in het project staan de vier bovengenoemde ontwikkelingsrichtingen voor de landbouw. De landbouwontwikkelingsrichtingen worden beschreven waarbij aandacht wordt besteed aan de context waarin ze tot ontwikkeling komen, de ruimtelijke spreiding over Nederland en aan het effect op de ruimtelijke kwaliteit (hoofdstuk 3). Na de behandeling op nationaal en op regionaal niveau wordt de samenhang tussen richtingen en gebieden bekeken. Resultaat hiervan is een totaalkaart van Nederland (synthesekaart). De ontwikkelingsrichtingen worden vervolgens ingepast in de scenario's die zijn ontwikkeld in het SceNe-project (hoofdstuk 4). Hierbij wordt per scenario ingezoomd op één ontwikkelingsrichting, de richting die in dat scenario het meest prominent voorkomt. Deze benadering betekent ook dat wordt ingezoomd op een lager schaalniveau, namelijk op gebieden waar de betreffende ontwikkelingsrichting voorkomt. Op dit schaalniveau worden ook de effecten op de ruimtelijke kwaliteit bekeken. Het rapport eindigt met conclusies en opgaven voor beleid en onderzoek.

2 Huidige situatie Nederlandse landbouw

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk geven we een beschrijving van de Nederlandse landbouw. Allereerst gaan we in op de Nederlandse landbouw vanuit de internationale context en vervolgens op de sectoren en de ruimtelijke spreiding hiervan over Nederland. Paragraaf 2.4 gaat in op het perspectief van de landbouw waaronder de optie van verbredingsactiviteiten. Het hoofdstuk eindigt met concluderende opmerkingen.

2.2 Positionering

Sterke agrosector

Nederland behoort al jaren met de Verenigde Staten tot de grootste netto-exporteurs¹ van agrarische producten en voedingsmiddelen ter wereld (op basis van waarde van de producten). Circa 80 procent van de export vindt plaats naar medelidstaten van de EU. De grootste exportlanden voor Nederlandse agroproducten zijn Duitsland, Frankrijk, Verenigd Koninkrijk, België.

De bruto toegevoegde waarde van het agrofoodcomplex is voor 1999 geraamd op 80 miljard gulden, dit is 11% van het nationale totaal. Het agrofoodcomplex staat hier voor het geheel van economische activiteiten die samenhangen met de productie, verwerking en distributie van agrarische producten van binnen- en buitenlandse oorsprong. In de 80 miljard zit dus een aanzienlijke post import en verwerking van agrarische productie, niet alles komt van eigen bodem. Op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen bedraagt de bruto toegevoegde waarde 47 miljard; 6,5 % van het nationale totaal. De tuinbouw (groente, fruit, bloemen, bloembollen, plant- en boomkwekerij) heeft hiervan het grootste aandeel, vervolgens de rundveehouderij en de intensieve veehouderij.

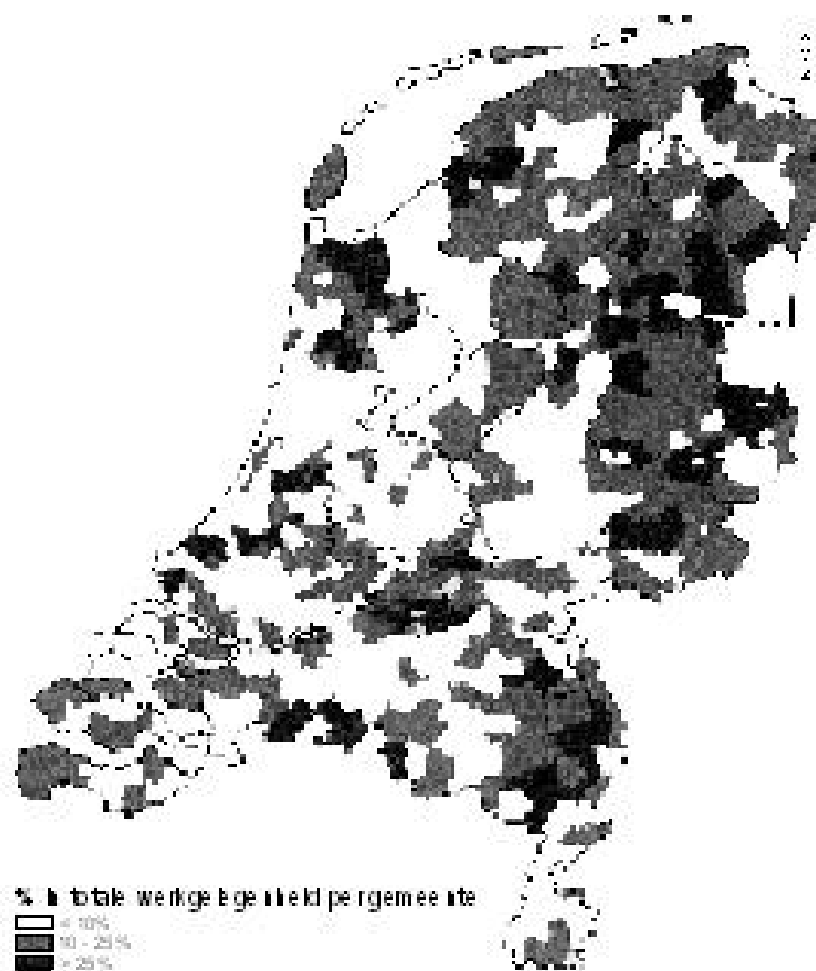
Werkgelegenheid

De werkgelegenheid in de primaire land- en tuinbouw was in 1996 3,8 % van de totale Nederlandse werkgelegenheid (Hillebrand en Koole, 1999). Binnen Nederland zijn er aanzienlijke verschillen (zie figuur 2.1). We zien dat in bijna de helft van de gemeenten de werkgelegenheid boven de 10% ligt. Het aandeel van de primaire sector is buiten de Randstad duidelijk hoger dan daarbinnen. Uitzondering hierop zijn de glastuinbouwcomplexen in Noord- en Zuid-Holland.

Intensief, hoge milieubelasting

De Nederlandse landbouw is relatief intensief. Dit wordt geïllustreerd met de cijfers in tabel 2.1. Nederland heeft veruit de hoogste veebezetting in de Europese Unie, op afstand gevolgd door België.

¹ Netto-export van agrarische producten is gelijk aan de totale export minus de doorvoer.

Figuur 2.1 Aandeel primaire land- en tuinbouw in totale werkgelegenheid 1997 (Hillebrand en Koole, 1999)

Tabel 2.1 Veebezetting in EGE/ha in 15 EU-landen

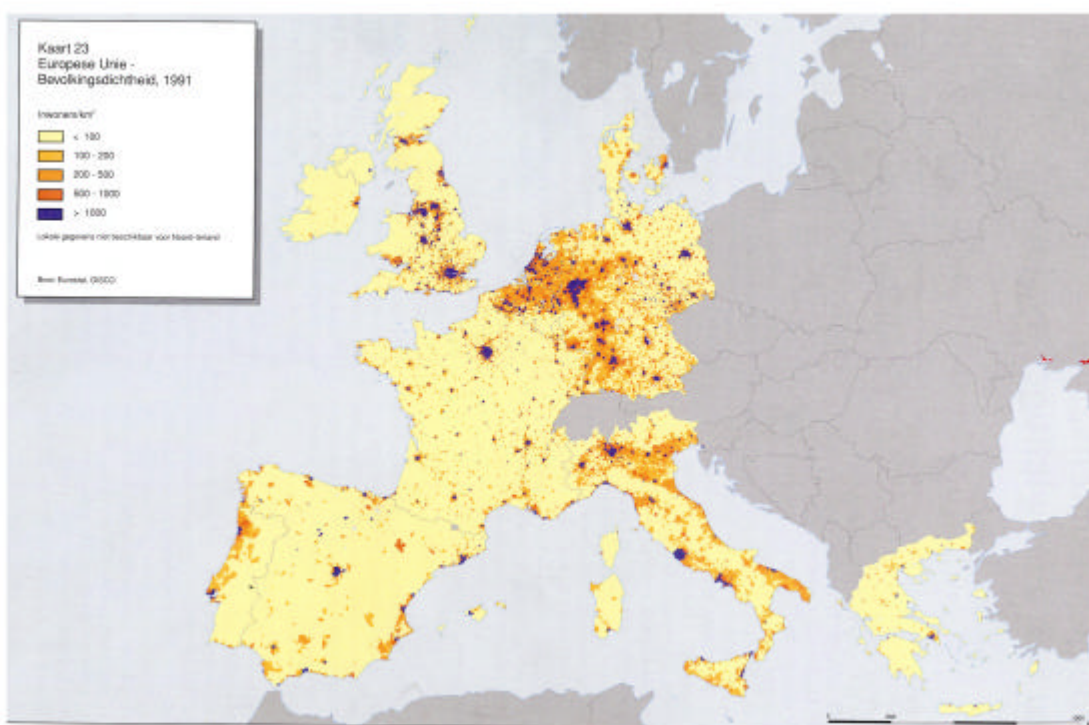
Land	EGE/ha
België	2,28
Denemarken	1,34
Duitsland	1,01
Finland	0,99
Frankrijk	0,85
Griekenland	1,35
Ierland	0,64
Italië	1,25
Luxemburg	0,83
Nederland	4,51
Oostenrijk	0,71
Portugal	0,71
Spanje	0,50
Verenigd Koninkrijk	0,69
Zweden	0,66

Bron: Eurostat, Luxemburg. Bewerking LEI

Grote bevolkingsdruk

De Nederlandse landbouw concurreert in ruimte met andere grondgebruiksvormen. De bevolkingsdichtheid in Nederland is hoog en daarmee de druk op de ruimte groot. Hoe groot de verschillen zijn binnen Europa blijkt uit figuur 2.2, een kaartje met bevolkingsdichtheden in Europa. In Noordwest-Europa zien we een enorm gebied waarin de bevolkingsdichtheid vrijwel overal de 100 inwoners/km² overstijgt: de driehoek tussen Lille, Amsterdam en het Ruhrgebied, met uitlopers in het oosten richting Frankfurt en richting Bielefeld. Dat is de Noordwest Europese Deltametropool, een nieuw, nog hybride stedelijk patroon van urbane concentratiegebieden, suburbane zones en open ruimten: Jean-Louis Guigou, directeur van DATAR, de Franse nationale dienst voor ruimtelijke inrichting, spreekt over de *stad van de 21ste eeuw*.

Vanuit dit Noordwest Europees perspectief op de Deltametropool wordt Nederland in tweeën gedeeld: Midden- en Zuid Nederland maken deel uit van de Noordwest Europese Deltametropool. Urbane kerngebieden (Randstad, Ruhrgebied), suburbane zones (Brabant, Vlaamse Ruit), corridors (Inco Delta) en open groene ruimten (Groene Hart, Rijn-Schede Delta) wisselen elkaar af. Noord-Nederland is onderdeel van de Noordwest-Europese laagvlakte (Smeets, 2002).

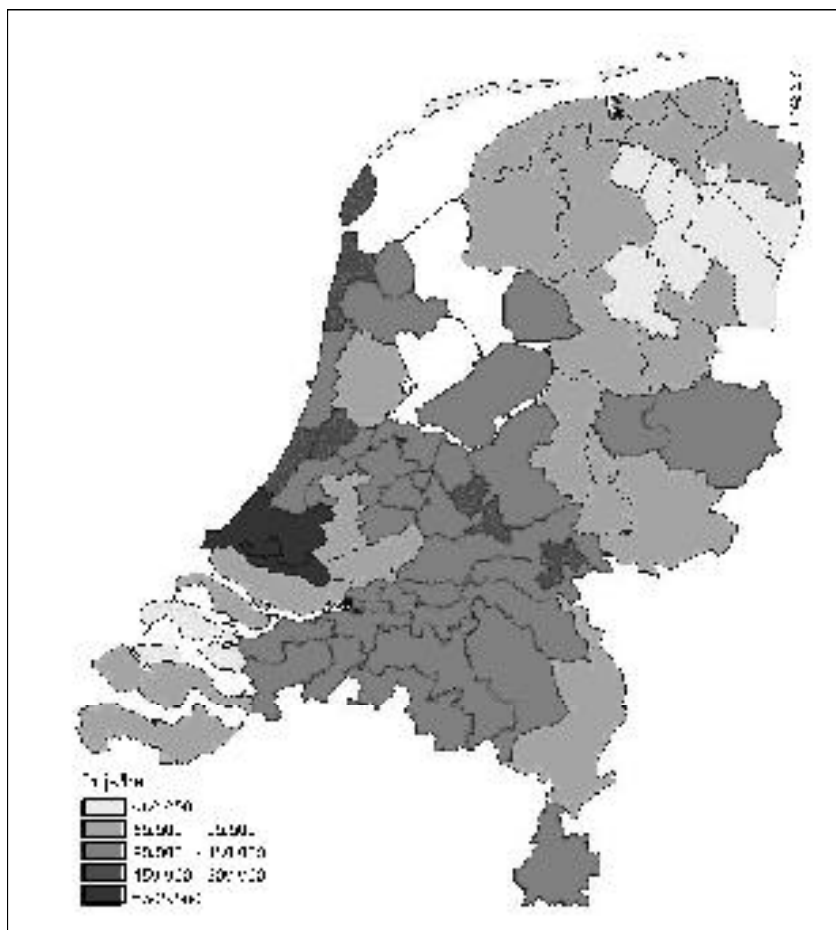

Figuur 2.2 Bevolkingsdichtheid in de Europese Unie van 1992 (Europese Commissie, 1995)

Hoge grondprijzen

Vanwege de sterke druk op de ruimte zijn de grondprijzen in Nederland hoog. Binnen Nederland zijn er ook aanzienlijke verschillen zoals figuur 2.3 laat zien. De grondprijs komt tot stand op de grondmarkt waar vraag en aanbod van grond

samenkomen. De prijs die landbouwers theoretisch voor grond over hebben is gelijk aan de contante waarde van alle in de toekomst verwachte grondopbrengsten. Die grondopbrengsten zijn gelijk aan wat er in de grondgebonden landbouw met de grond kan worden verdiend. Voor veel plaatsen geldt echter in de toekomst een kans op bestemmingswijziging met bijbehorende hogere grondprijs, deze verwachtingswaarde tot uiting in een hogere grondprijs dan de prijs zou zijn puur op basis van agrarische waarde (Luijt 2002).

*Figuur 2.3 Koopprijzen losse onverpachte grond per landbouwgebied in 2000
Bestemming land- of tuinbouw (Luijt, 2002)*

Verder zien we dat de hervestiging van voor rood of groen uitgekochte bedrijven een nivellerend effect heeft op de grondprijs, zowel tussen regio's als tussen gras- en bouwland (Luijt, 2002).

Mondiaal opererende agrofoodketens

Mondiaal opererende agrofood-ketens worden steeds belangrijkers bij de voedselproductie. Centraal in deze ketens staan de verschillende schakels van primaire productie tot verwerking, retail en consument. In de omgeving van de ketens opereren burgers, maatschappelijke organisaties, banken, kennisinstellingen en de overheid. De ketens zijn vraaggericht en in veel ketens vervult de supermarkt de

rol van regisseur. De vraag van consumenten wordt direct gemeten aan de kassa's. De sterke rol van de keten betekent dat die primaire productie een andere oriëntatie krijgt. Had de boer vroeger op zijn bedrijf een vergaande ondernemersvrijheid (*Right to produce*), tegenwoordig moeten de verschillende onderdelen van de keten voortdurend hun *Licence to produce* handhaven en met de steeds grotere rol van de supermarkten komt de *Licence to deliver* centraal te staan (Smeets, 2002).

Toekomst

Zoals gezegd is de Nederlandse landbouw in z'n totaliteit gezien sterk. Delen van de primaire sector staan echter onder druk door:

- 1 De afbouw van de prijsondersteuning
- 2 Nieuwe milieu- en dierwelzijnsmaatregelen
- 3 Dierziektes (MKZ, BSE en varkenspest)
- 4 Hoge prijs van de productiefactoren (grond en productierechten)

De Nederlandse boer heeft te maken met dalende opbrengstprijzen terwijl hij aan de andere kant geconfronteerd wordt met stijgende kosten van grond (nodig voor schaalvergroting) en arbeid. Bovendien moeten extra kosten worden gemaakt om te blijven voldoen aan nieuwe eisen op het gebied van milieu en dierwelzijn. Schaalvergroting gaat gepaard met omvangrijke investeringen. Alternatieven liggen mogelijk in verbredingsactiviteiten op het gebied van recreatie, natuur- en landschapsbeheer, zelf producten verwerken en verkopen etc. De Nederlandse ondernemer in de land- en tuinbouw staat voor de vraag zijn doelstellingen expliciet te maken en een duidelijke strategische lijn uit te zetten voor de realisatie daarvan (Douw en Post, 2000). In de volgende paragrafen wordt dit verder uitgewerkt.

2.3 Omvang en spreiding van de sectoren

De graasdierhouderij (w.v. 60% melkveehouderij) is de grootste landbouwsector (zie tabel 2.2). De glastuinbouw is de tweede sector in productieomvang. De bedrijven in de glastuinbouw zijn relatief groot. De open tuinbouw, de akkerbouw en de intensieve veehouderij zijn ongeveer even groot, zowel wat betreft productiecapaciteit als wat betreft aantal bedrijven.

Tabel 2.2 De productiecapaciteit, het aantal bedrijven en het aandeel daarvan dat groter is dan 100 nge (Nederlandse grootte-eenheid²) voor het jaar 2000

Sector	Productiecapaciteit (% van totaal agrarisch)	Bedrijven	
		Aantal	% > 100 nge)
Glastuinbouw ¹⁾	24	8386	64
Open tuinbouw	12	10353	26
Akkerbouw	13	13751	17
Graasdierhouderij	38	45850	33 ²⁾
Intensieve veehouderij	13	9668	32

¹⁾ Glastuinbouw: inclusief de champignonbedrijven.

²⁾ Genoemd percentage geldt voor de melkveehouderij, dat is 60 % van alle graasdierbedrijven.

² Nederlandse grootte-eenheid is gebaseerd op de saldi per diersoort en per hectare gewas.

De dynamiek in de landbouw is groot. Dit uit zich met name in de afname van het aantal bedrijven. In tabel 2.3 staat per provincie het aantal landbouwbedrijven in 1991 en in 2001 inclusief de afname van het areaal.

Tabel 2.3 Ontwikkeling landbouwbedrijven(1991-2001)

Provincie	Aantal bedrijven 1991	Aantal bedrijven 2001	Afname aantal bedrijven	Afname %	Verandering areaal % ³
Groningen	5114	4049	-1065	21	-2
Friesland	8560	6913	-1647	19	0
Drenthe	6334	4726	-1608	25	-6
Overijssel	13928	10970	-2958	21	0
Flevoland	2531	2279	-252	10	-6
Gelderland	22017	15960	-6057	28	-3
Utrecht	4802	3635	-1167	24	-3
Noord-Holland	8955	6674	-2281	25	-3
Zuid-Holland	14761	10560	-4201	28	-5
Zeeland	4964	3997	-967	19	-2
Noord-Brabant	21628	16470	-5158	24	-4
Limburg	9012	6550	-2462	27	-4
Nederland	122606	92783	-29823	24	-3

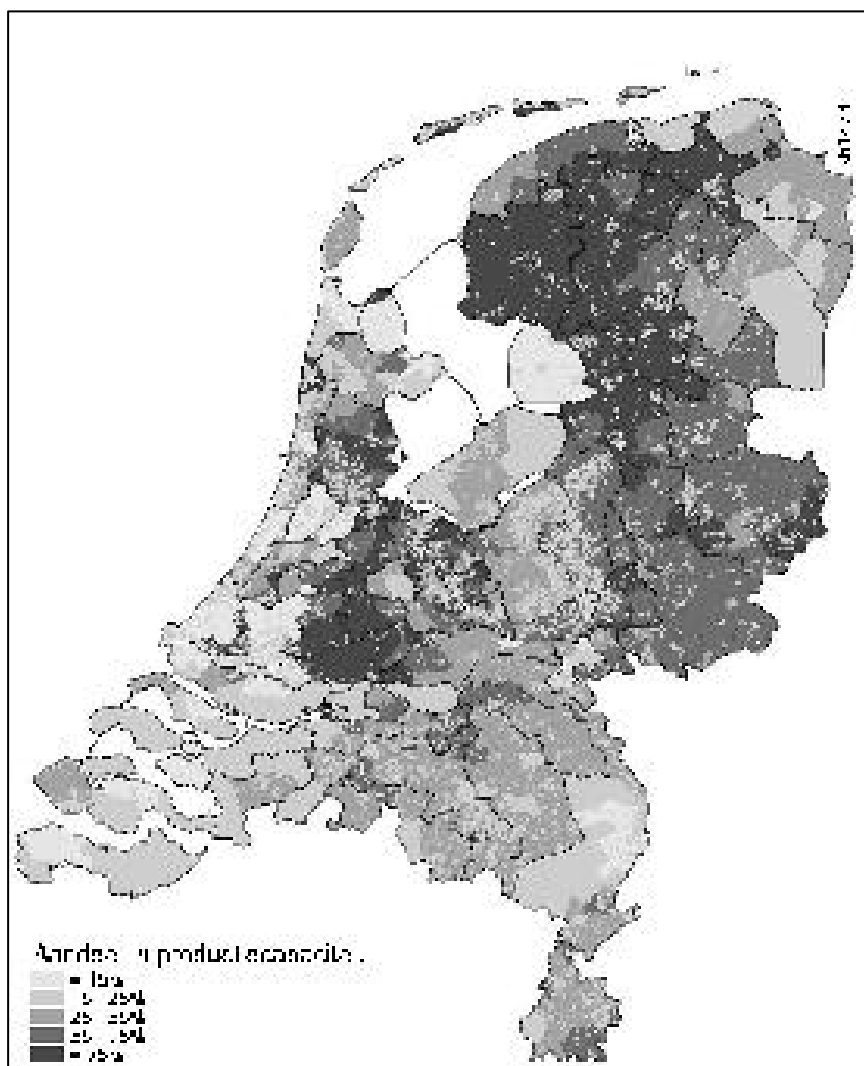
In de periode van 1991 tot 2001 is het aantal landbouwbedrijven met 30.000 gedaald tot ongeveer 93.000 bedrijven, een afname van 24%. Het landbouwareaal is slechts met 3% gedaald. Dit betekent dat de grond van de stoppende bedrijven grotendeels bij de blijvende bedrijven is terecht gekomen. Het gemiddelde agrarische bedrijf is dan ook met 4.5 hectare in grootte toegenomen.

De graasdierhouderij

De graasdierhouderij is de qua productiecapaciteit de belangrijkste sector en tevens de sector met het grootste ruimtebeslag. Binnen de graasdierhouderij is de melkveehouderij met 60 % van de bedrijven het belangrijkste. Uit figuur 2.4 blijkt dat vooral in de weidegebieden (noord en west) de grondgebonden veehouderij domineert. In deze gebieden is het grondgebruik relatief extensief.

Eenderde van de melkveebedrijven valt in de categorie 'groot' (100 nge of meer) (LEI, 2001). Grote bedrijven komen vooral voor in het noordelijk klei- en veenweidegebied, maar ook wel in het westelijk weidegebied en Oost-Brabant.

³ De verandering van het areaal is gebaseerd op informatie uit de landbouwtelling; deze geeft het areaal weer dat landbouwbedrijven groter dan 3 nge hebben opgegeven bij de jaarlijkse landbouwtelling. Dit is niet gelijk aan het totale areaal landbouwgrond.

Figuur 2.4 Ruimtelijke spreiding van de grondgebonden veehouderij (Bron: LEI, 2001)

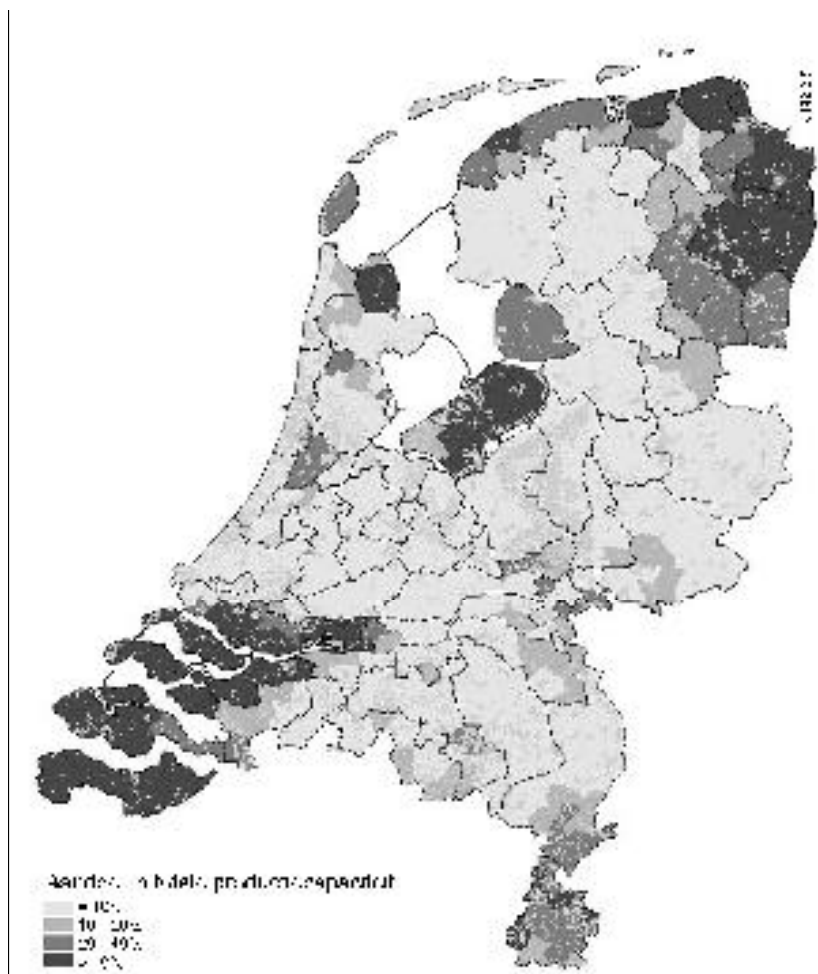
De concurrentiepositie van de melkveehouderij is tamelijk goed, vooral in het noordelijk klei- en veenweidegebied. De grotere bedrijfsomvang speelt daarbij een rol. Ten opzichte van andere sectoren is de inkomensontwikkeling in de melkveehouderij relatief stabiel. De opvolgingssituatie is in de melkveehouderij het beste van alle sectoren: bijna 60 % van de bedrijven heeft een opvolger.

Veel ondernemers hebben in de jaren negentig hun melkquotum uitgebreid, maar door de sterke stijging van de melkproductie per koe is dat veelal niet gepaard gegaan met staluitbreiding. Er werd meer geïnvesteerd in grond en melkquotum dan in stallen.

De Commissie Koopmans heeft eind 2000 advies uitgebracht over de herstructurering van de melkveehouderij. In dat advies wordt ingegaan op de mogelijkheden om de grondgebondenheid in kwetsbare zandgebieden te bevorderen. Ondermeer door bedrijfsverplaatsing naar Noord- en Zuidwest-Nederland en het bevorderen van extensivering (LEI, 2001).

De akkerbouw

De akkerbouw is de sector met het kleinste aantal grote bedrijven (uitgedrukt in nge's)⁴. Figuur 2.5 geeft een indruk van de kenmerken van de akkerbouw naar gebied.

Figuur 2.5 Ruimtelijke spreiding van de akkerbouw (LEI, 2001)

De concurrentiepositie van de Nederlandse akkerbouw is, zowel ten opzichte van de andere sectoren als ten opzichte van het buitenland, niet sterk. Schaalvergroting is noodzakelijk maar is vanwege de relatief hoge grondprijzen moeilijk haalbaar. Akkerbouwers verliezen de slag om de dure grond van de andere sectoren. Specialisatie en verbreding worden als alternatieven genoemd teneinde het toekomstperspectief te vergroten. (LEI, 2001; De Bont et al., 2001).

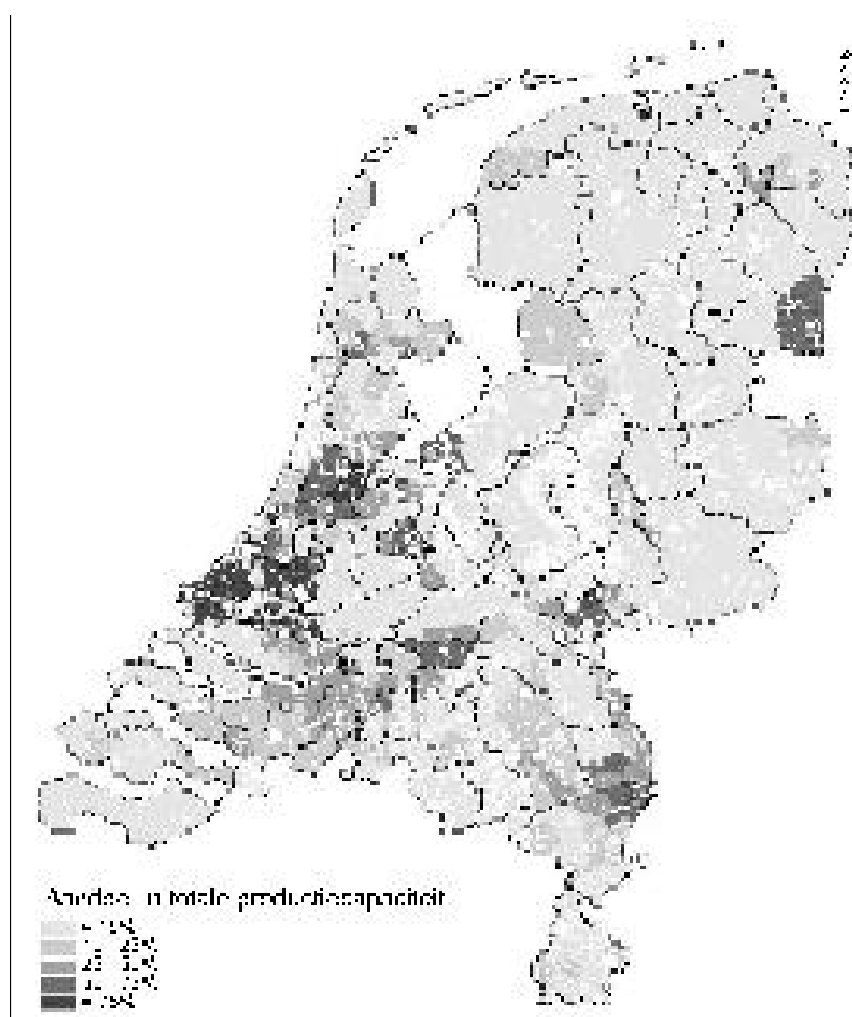
Het akkerbouwareaal zal op nationaal niveau in de komende 15 jaar naar verwachting met 25% dalen (De Bont et al, 2001). Vooral in de Veenkoloniën en het Noordelijk

⁴ Akkerbouwbedrijven hebben gemiddeld veel grond, maar het aantal nge's per hectare akkerbouwgewas is laag.

zandgebied zal de akkerbouw vanwege het grote aandeel marktordeninggewassen⁵ veel areaal verliezen aan de melkveehouderij. In het Zuidwestelijk zeekleigebied is het aandeel kleine bedrijven hoog. Het aantal bedrijven zal daar de komende 15 jaar naar verwachting met een derde, mogelijk met de helft afnemen. In het Centraal zeekleigebied beschikken relatief veel bedrijven over onvoldoende middelen om de rente- en aflossingsverplichtingen te voldoen. Maar hier is het bouwplan sterker, de bedrijfsstructuur beter en bovendien is sprake van hoge opbrengsten. Ondanks de minder goede resultaten van de laatste jaren moet het hier voor relatief veel bedrijven mogelijk zijn, vooral in samenwerking met veehouderijbedrijven, gewassen te telen met een hoog saldo. (LEI 2001).

De glastuinbouw

In figuur 2.6 staan de kenmerken van de glastuinbouw naar locatie.

Figuur 2.6 Ruimtelijke spreiding van de glastuinbouw (LEI, 2001)

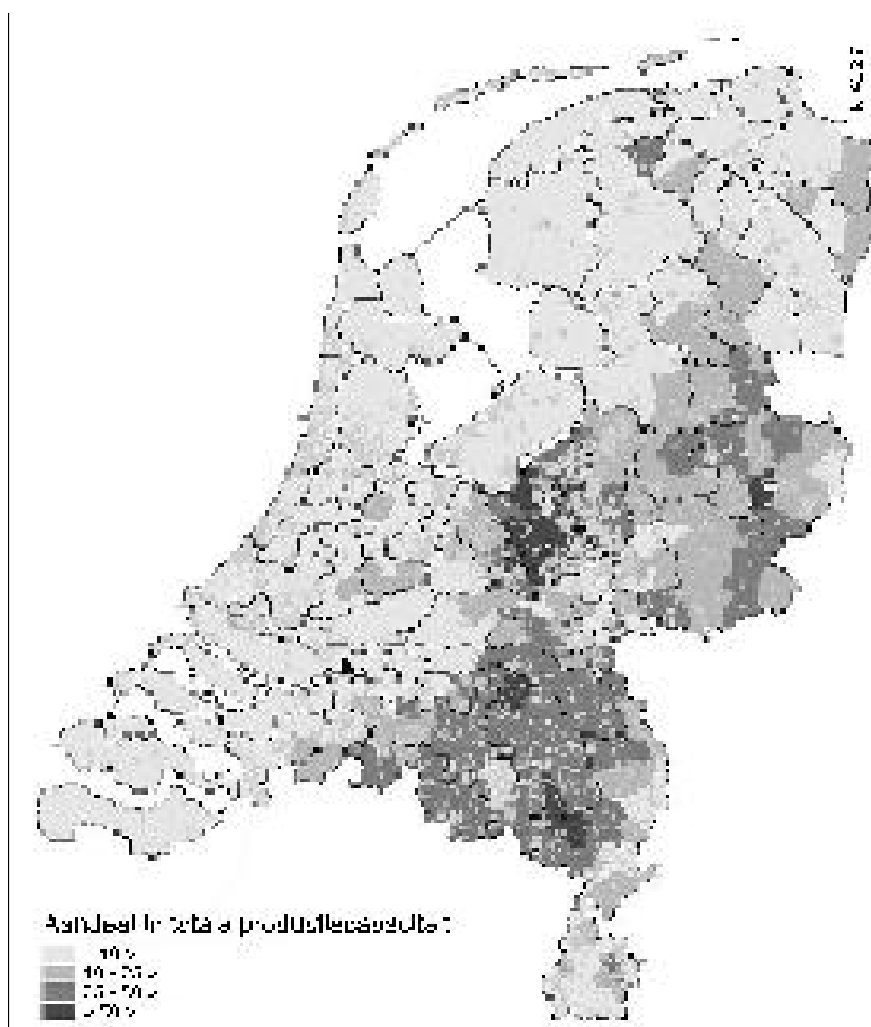
⁵ Marktordeninggewassen zijn die gewassen die vallen onder het EU markt- en prijsbeleid, voor Nederland zijn de belangrijkste marktordeninggewassen granen, fabrieksaardappelen en suikerbieten.

De glastuinbouw ligt vooral in West-Nederland (Zuid-Hollands glasdistrict en Aalsmeer), en in beperkte mate in het rivierengebied, bij Venlo en bij Emmen. Vanaf het midden van de jaren negentig wordt gewerkt aan herstructurering van de glastuinbouw. Deze heeft ten doel de glastuinbouw weg te halen uit de stedelijke druk, uit traditionele glastuinbouwgebieden en onder te brengen op een beperkt aantal vestigingslocaties.

In de glastuinbouw zijn de bedrijven gemiddeld groot. De glastuinbouw is in het algemeen sterk en de concurrentiepositie is goed. Schaalvergroting, intensivering en samenwerking in de keten zijn de belangrijkste ontwikkelingsstrategieën.

De intensieve veehouderij

De intensieve veehouderij is geconcentreerd in het oosten van Brabant, het westen van Limburg en in Gelderland en Overijssel (zie figuur 2.7). Vooral bij de varkensbedrijven en de pluimveebedrijven is een proces van schaalvergroting aan de gang.

Figuur 2.7 Ruimtelijke spreiding van de intensieve veehouderij naar locatie (LEI, 2001)

De concurrentiepositie van de Nederlandse varkenshouderij ten opzichte van het buitenland is de laatste jaren verslechterd en dat gaat nog even door. De verschillen in kostprijs tussen Frankrijk, Denemarken en Nederland zijn vrijwel nihil met uitzondering van Bretagne: daar zijn de kosten lager. Duitsland heeft een hogere kostprijs. Verschillen in bedrijfsomvang spelen daarbij een rol. De komende jaren moeten de varkenshouders in Nederland, Frankrijk en Denemarken aanzienlijke investeringen doen voor verbetering van dierwelzijn, voedselveiligheid en milieu. In Nederland stijgt de kostprijs daardoor aanzienlijk. Kijken we naar de grotere (en dus sterkere) bedrijven, dan is Nederland ten opzichte van Denemarken en Spanje aan het inleveren. We kunnen dan ook verwachten dat een deel van de productie naar andere landen zal verdwijnen (Bondt et al, 2001).

Bij de vleeskuikenhouderij is de concurrentiepositie aanzienlijk beter. De kostprijs van Nederlands kuikenvlees is vergelijkbaar met die in Duitsland en Frankrijk en gunstiger dan die in het Verenigd Koninkrijk (Bondt en Van Horne, 2001). Voor de leghennensector is de concurrentiepositie minder rooskleurig. Doordat Nederland, samen met Duitsland, voorop wil lopen bij de regelgeving op het gebied van dierwelzijn, stijgt in Nederland de kostprijs veel sterker dan die in Frankrijk en Spanje.

2.4 Perspectief

De bedrijfsomvang is een belangrijke verklarende variabele voor de 'concurrentiepositie' van individuele bedrijven. Voor de voortzetting van bedrijven is verder natuurlijk van belang of er een opvolger aanwezig is. In tabel 2.4 is per provincie aangegeven welk aandeel bedrijven relatief klein is en hoeveel bedrijven met een ouder bedrijfshoofd (> 55 jaar) geen opvolger heeft. Deze kengetallen zijn aan elkaar gerelateerd, kleine bedrijven hebben namelijk minder opvolgers dan grote bedrijven.

Tabel 2.4: Aantal bedrijven, aandeel kleine bedrijven en aandeel bedrijven zonder opvolger per provincie

Provincie	Aantal bedrijven	Kleine bedrijven (<60 nge) (%)	55+ zonder opvolging (%)
Groningen	4319	51	29
Friesland	7350	48	29
Drenthe	5120	57	32
Overijssel	11784	61	29
Flevoland	2341	23	10
Gelderland	17635	64	33
Utrecht	3941	60	31
Noord-Holland	7392	55	28
Zuid-Holland	11530	45	26
Zeeland	4318	63	31
Noord-Brabant	18646	55	27
Limburg	7259	57	28
Nederland	101635	53	28

Op grond van de huidige bedrijfsgrootte is een behoorlijke dynamiek te verwachten. 53% van alle bedrijven is te kenschetsen als relatief klein. Daarvan zal een groot deel

niet worden voortgezet. 28% van alle boeren is ouder dan 55 jaar en beschikt naar eigen zeggen niet over een opvolger. Dit zijn de bedrijven waarbij op een termijn van ca. 10 jaar veranderingen te verwachten zijn.

Maar bedrijfsomvang is echter niet de enige basis voor toekomstperspectief. In de melkveehouderij blijken houding en bedrijfsstrategie eveneens belangrijk, met name voor het inslaan van andere dan de gebaande paden. In een onderzoek van Van den Ham en Ypma (2000) wordt onderscheid gemaakt in Groeiers, Geïnspireerde Verbreders en Rationele Verbreders.

Groeiers zijn gericht op een economisch efficiënte voedselproductie via schaalvergroting en intensivering. *Geïnspireerde Verbreders* combineren veel verbredingsactiviteiten en zien dat als de weg naar de toekomst. *Rationele Verbreders* zijn net begonnen met verbreding naast een rustig tempo van schaalvergroting.

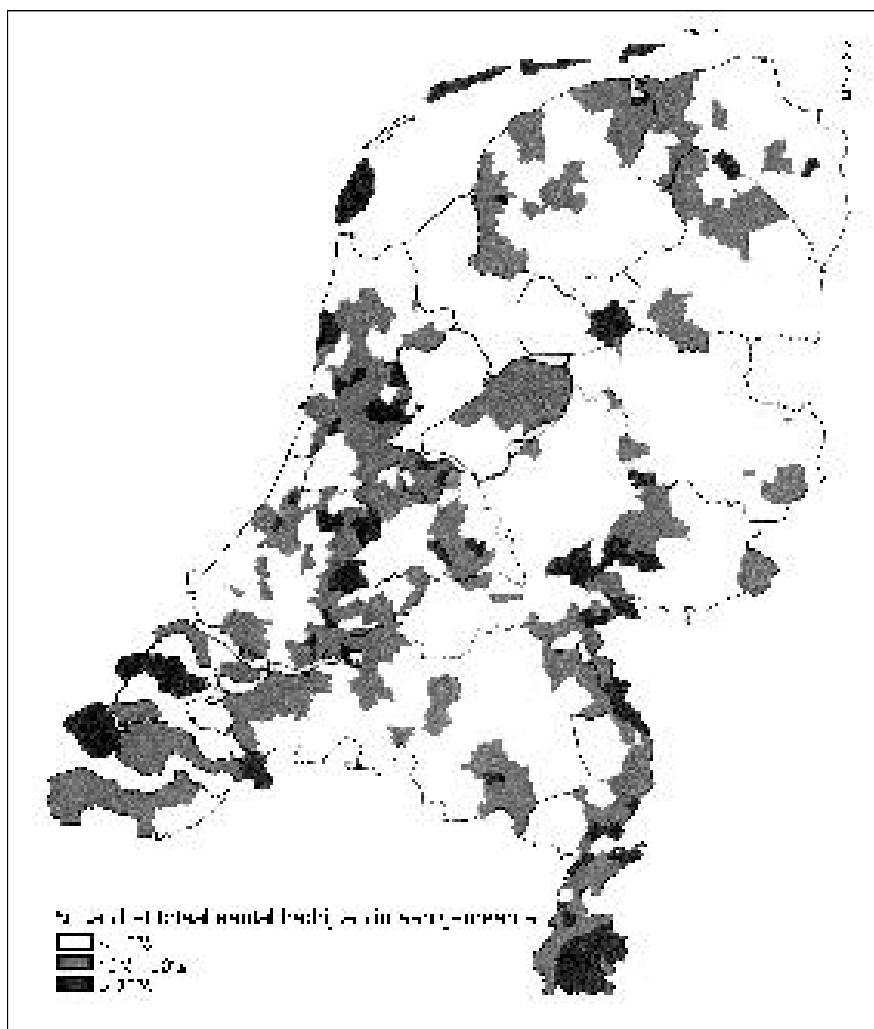
Tussen de strategieën zien we grote verschillen in bedrijfsopzet (bijvoorbeeld in omvang van het melkquotum) maar relatief geringe verschillen in inkomen. Tabel 2.5 geeft een indruk hoe dat tussen de regio's verschilt.

Tabel 2.5 Verdeling (%) van melkveehouders in Nederland en in enkele regio's in drie hoofdgroepen. (Bron: LEI- enquête melkveehouders Informatienet, 1999-2000)

Hoofdgroep	Nederland	Noord	West	Oost. Zand	Zuid. Zand
Groeiers	30	33	21	28	40
Geïnspireerde Verbreders	18	21	33	11	4
Potent. Rationeel Verbreders	52	46	46	61	56

Het percentage Groeiers is relatief hoog in het Noorden en in het Zuidelijk zandgebied. In het Westen en het Oostelijk Zandgebied is het aandeel (potentiële) Verbreders hoog. (Potentieel) Rationele Verbreders zijn vooral te vinden in gebieden waar overheid en samenleving verbreding graag van de grond zien komen (Van den Ham en Ypma, 2000). In het Zuidelijk Zandgebied is de discrepantie tussen de te verwachten ruimtelijke ontwikkelingen en de door de boeren daar gewenste bedrijfsontwikkeling het grootst. Ondernemers maken een omgevingsanalyse en besluiten, afhankelijk van de eigen competenties en bedrijfsomstandigheden, om de strategie aan te passen of de eigen strategie elders voort te zetten. Figuur 2.8 geeft aan waar verbreding van de landbouw relatief veel voorkomt.

Het voorkomen van verbreding vertoont een relatie met de eigenschappen van gebieden (aantrekkelijk landschap, kustgebieden, nabij steden), met gevoerd beleid (agrarisch natuur- en landschapsbeheer) en met de perspectieven en strategieën van de landbouwbedrijven.

Figuur 2.8 Percentage bedrijven met verbreding in 1998 (Hillebrand en Koole, 1999)

Bij verbreding is vaak samenwerking van belang. Een bedrijf alleen heeft weinig invloed op ruimtelijke kwaliteit maar een groep bedrijven kan samenwerken aan de ontwikkeling van een 'regionaal product'. Voorbeelden hiervan zijn de agrarische natuurverenigingen. Deze vervullen in toenemende mate een rol in het natuurbeleid. Sommige activiteiten worden betaald, andere worden vrijwillig uitgevoerd. Weidevogelbescherming, ganzenbeheer, slootkantenbeheer en vele andere vormen van agrarisch natuurbeheer worden door agrarische natuurverenigingen opgepakt en via hun leden uitgevoerd. Agrarisch natuurbeheer is een extra activiteit om de natuur in Nederland te versterken. Daarnaast spelen agrarische natuurverenigingen een grotere of kleinere rol in het uitvoeren van het beleid, b.v. ten aanzien van het agrarische natuurbeheer via het Programma Beheer. Daarmee zijn agrarische natuurverenigingen een belangrijke speler geworden in het behoud van biodiversiteit en de handhaving en versterking van de identiteit van het cultuurlandschap.

In alle provincies komen tegenwoordig agrarische natuurverenigingen voor. De meeste verenigingen liggen echter in het Noorden, het Westen en de Achterhoek. Terwijl het zuiden (Zeeland, Noord Brabant en Limburg) met 10 verenigingen toch

wat achterblijft. Hier uit zich het eerder gesignaleerde verschil in strategieën van ondernemers. In totaal hebben zich 4.700 boeren zich bij een dergelijke vereniging aangemeld wat neerkomt op zo'n 5% van het totale aantal boeren. Geschat wordt dat momenteel 32% van alle agrarische grond tot een agrarische natuurvereniging hoort. De meerderheid van de deelnemende bedrijven zijn melkveebedrijven (CLM, 2001).

De belangrijkste doelstelling van agrarische natuurverenigingen is het aanboren van nieuwe inkomstenbronnen. Ze zijn dus op zoek naar financiering van natuur en landschapsbeheer. Hiervoor is het Programma Beheer van de overheid het ideale middel. De meeste inkomsten komen dan ook uit dit programma.

2.5 Samenvatting

De Nederlandse agrosector is relatief sterk. Delen ervan staan echter onder druk, met name de akkerbouw, de varkenshouderij en de leghennenhouderij. De graasdierhouderij en de glastuinbouw (vooral sierteelt) is relatief sterk.

Vooraf in het westen van Nederland, het oostelijk deel van Brabant en de Veluwe is de landbouw intensief. Grote en meestal sterke bedrijven zitten vooral in delen van het westen en noordwesten, het noorden, Oost-Brabant, Noord-Limburg en Flevoland.

Een relatief zwakke sector is de akkerbouw. Daar is de noodzakelijke bedrijfsgrootte (in verband met concurrentie van andere landen) het minst gunstig; dat geldt ook voor de opvolgingssituatie. In het noordelijk kleigebied staat de akkerbouw er het beste voor, gevolgd door het Centraal Zeekleigebied. In de andere akkerbouwgebieden zal ze de slag om de grond in veel gevallen verliezen van melkveehouders. Door de slechte perspectieven van marktordeninggewassen hebben akkerbouwers lagere verwachte grondopbrengsten dan melkveehouders. De melkveehouderij verplaatst zich steeds meer naar gebieden met weinig ruimtelijke beperkingen.

Behalve schaalvergroting kan ook verbreding een belangrijke ontwikkelingsrichting worden, vooral in verstedelijkte regio's en landschappelijk aantrekkelijke regio's. Vooraf grondgebonden sectoren kunnen daarop inspelen, maar daarbij is wel de houding van de betreffende ondernemers van belang alsmede de bereidheid van overheid en samenleving daarvoor te betalen.

3 Ontwikkelingsrichtingen landbouw

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden vier ontwikkelingsrichtingen voor onderdelen van de landbouw nader uitgewerkt. Het betreft de richtingen Grootschalige grondgebonden landbouw, Agroproductieparken, Natuur- en landschapsbeheer en Belevingslandbouw. De ontwikkelingsrichtingen worden ruimtelijk uitgewerkt middels kaarten waarop kansrijke gebieden worden aangegeven. Het hoofdstuk eindigt met de integratie van deze verschillende kaarten tot een totaalbeeld voor de landbouw.

3.2 Grootschalige grondgebonden landbouw

Ontwikkeling

Eén van de mogelijke landbouwonwikkelingsrichtingen is de grootschalige grondgebonden landbouw. Schaalvergroting is een proces dat al heel lang plaatsvindt en zal voortduren zolang er een mogelijkheid bestaat de vaste productiemiddelen (grond, eigen arbeid, gebouwen) efficiënter te besteden. Het proces wordt versterkt door liberalisering van de markt omdat dan de noodzaak scherp op de kostprijs te letten groot is, veel bedrijven het niet vol zullen houden en er veel grond overgenomen kan worden door bedrijven die dat wel kunnen.

Ook in het (recente) verleden is al een sterke concentratie van productie opgetreden. Tussen 1990 en 2000 nam het aantal bedrijven met melkvee af van 46.977 naar 29.000 bedrijven. Tegelijkertijd groeide het percentage melkveebedrijven met meer dan 70 melkkoeien van 12% naar 22%.

Sinds 1992 (MacSharry) zijn er rigoureuze hervormingen in het Europese landbouwbeleid doorgevoerd. Een tweede ronde hervormingen is in 1999 ingevoerd met Agenda 2000. In een studie van het LEI (De Bont, et al., 1999) naar de gevolgen van Agenda 2000 maatregelen en verdere handelsliberalisatie zullen veel Nederlandse melkveehouders en flinke inkomensverlaging ondergaan. Bij verdergaande zuivelhervormingen zullen de Europese prijzen steeds meer de wereldmarktprijs benaderen en zal dit gepaard gaan met een verlaging van de prijzen voor melkquotum en waarschijnlijk een uiteindelijke afschaffing. Dit zal tot verdergaande concentratie en schaalvergroting leiden. In de bovengenoemde LEI-studie wordt een afname van het aantal melkveebedrijven van 27.000 in 2000 naar 16.000 bedrijven in 2010 verwacht, met een daarbij behorende stijging in het productievolume per bedrijf van gemiddeld 400.000 kg naar 700.000 kg per jaar.

In de recente LNV-publicatie 'Boeren bij Vrijhandel'(Massink & Meester, 2002) wordt aangegeven dat in 2010 bij een geheel geliberaliseerde situatie 75% van de zuivelproductie op grote, niet grondgebonden, bedrijven zal plaatsvinden met een aantal koeien variërend tussen de 200 en 1000 koeien. (Het huidige gemiddelde

bedraagt 64 melkkoeien). In dit beeld blijven de koeien binnen, op stal, onder andere vanuit overwegingen van mineralenmanagement en het melken met een robot. In dezelfde publicatie wordt voor de akkerbouw verwacht dat bij liberalisering veel bedrijven stoppen of omschakelen. In de kleigebieden zal een proces van schaalvergroting optreden maar ook veel bedrijven worden overgenomen door veehouders. Daarnaast bestaat de mogelijkheid tot het ontwikkelen van neventakken (bijv. intensieve veehouderij). Andere alternatieven zijn de verbouw van biologische (voeder)gewassen, van pootaardappelen, van bloembollen en de boomteelt. In de zandgebieden zal bij volledige liberalisatie de akkerbouw verdwijnen. Bij meer gematigde liberalisatie zijn er eventueel nog mogelijkheden.

In Nederland zijn er weinig echt grote melkveebedrijven, in vergelijking met veel andere zuivelproducerende landen. In bijvoorbeeld de VS, Australië, Nieuw-Zeeland, en Argentinië zijn megabedrijven met meer dan 1000 koeien heel normaal. Ook in Europa vinden we in verschillende landen megabedrijven met tussen de 200 en 2000 melkkoeien. In voormalig Oost-Duitsland en andere midden- en oost-Europese landen zijn veel voormalige staatsbedrijven overgenomen door private ondernemers en wordt zo de grootschalige melkveehouderij doorgezet. Ook in Mediterrane landen waar zuivelproductie vaak geen traditionele activiteit is vanwege de slechte natuurlijke omstandigheden voor melkproductie, ontstaan steeds vaker zeer grote, niet grondgebonden, melkveehouderijbedrijven. Deze bedrijven worden vaak nabij stedelijke concentratiegebieden gesitueerd, bezitten vaak meer dan 500 koeien die het hele jaar door binnen worden gehouden en het meeste voer wordt buiten het bedrijf geproduceerd.

Ook voor Nederland zijn dit soort ontwikkelingen denkbaar. Het werken met hoogproductieve koeien, die een uitgebalanceerd rantsoen nodig hebben en met een melkrobot vraagt om dusdanig gecontroleerde omstandigheden dat weidegang niet meer plaatsvindt. Ook de voederwinning kan losgekoppeld worden van het melkveebedrijf en daarmee staat de optie van niet-grondgebonden melkveehouderij open. Vanuit kosten oogpunt blijft het waarschijnlijk logisch ruwvoer uit de directe omgeving te betrekken maar dit hoeft niet meer op het eigen bedrijf. Op bedrijfsniveau is dan wel sprake van niet-grondgebondenheid maar op regionaal niveau zal deze binding veelal wel bestaan.

Het optreden van schaalvergroting laat onverlet dat sprake moet zijn van een duurzame landbouw die voldoet aan de eisen van de maatschappij. De burger verwacht van de landbouw dat ze veilig voedsel met aanvaardbare productie-methoden produceert. Zowel door nationale als Europese overheden worden er maatregelen genomen om een duurzame, veilige en diervriendelijke productie in de landbouw te stimuleren en garanderen. Dit blijkt uit regelingen als de Nitraatrichtlijn, de Habitatrichtlijn, en de recente Kaderrichtlijn Water. In het beleid van de Europese Unie is 'duurzaamheid' als een doel opgenomen. In de WTO onderhandelingen voor de komende jaren wordt veel aandacht besteed aan de zogenaamde 'non-trade concerns', welke vooral betrekking hebben op milieu, en duurzame ontwikkeling van het platteland. Deze ontwikkelingen geven aan dat de landbouw ook in de toekomst rekening zal moeten houden met strengere milieueisen, eisen aan voedselveiligheid,

garantie van diervriendelijke productiemethoden en bewaken van de kwaliteit van het landschap.

Locaties

Er kunnen verschillende factoren worden onderscheiden die voor de toekomst van de grondgebonden landbouw een rol spelen (Van Eck et al., 1997):

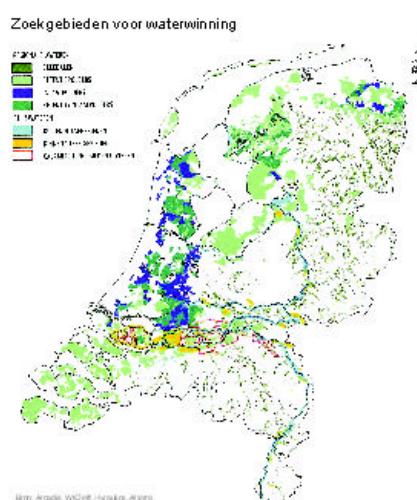
- **De bodemgeschiktheid**
Door de inzet van kunstmest en een overschot aan organische mest kan op vrijwel alle gronden de bodemvruchtbaarheid op of boven het gewenste niveau gebracht worden. De negatieve effecten van deze werkwijze worden steeds beter onderkend en in de afgelopen jaren heeft de bestrijding van de resulterende eutrofiëring van water, bodem en natuurgebieden geleid tot wetgeving die voor sommige grondsoorten dermate strikt is, dat de natuurlijke bodemvruchtbaarheid opnieuw een relevante factor is geworden. De kleigronden komen naar voren als de meest productieve en als de gronden, die door hun absorptievermogen de ruimste marges hebben waar het gaat om dreigende overbemesting. Vooral de droge zandgronden zijn op dit punt in het nadeel (zie figuur 3.1a en 3.1b).
- **De waterproblematiek**
In hoog Nederland gaat het om de kwaliteit en kwantiteit van het grondwater, dat bedreigd wordt door overbemesting en door onttrekkingen o.a. voor beregening.
In het riviereengebied worden grenzen bereikt van technische oplossingen waarmee het toenemende voorkomen van rivierhoogwater kan worden bestreden. In plaats daarvan wordt naar ruimtelijke oplossingen gezocht in de vorm van rivierverbreding, overlaten en inundatiepolders.
Dergelijke ruimtelijke oplossingen zoekt men ook in het resterende deel van laag Nederland waar het gaat om het afhandelen van regenwateroverschotten. Maar daar speelt bovendien de problematiek van de toenemende verzilting door zeespiegelrijzing en bodemdaling. Vooral de veenweidegebieden en kleine diepe droogmakerijen lopen een achterstand op als gevolg van deze waterproblemen (zie figuur 3.1c).
- **Verstedelijking**
De voortgaande verstedelijking heeft niet alleen tienduizenden hectaren nodig voor direct gebruik maar heeft ook indirecte doorwerkingen. Hierbij is de grondprijs van belang. De boeren die hun bedrijf verkopen ten behoeve van verstedelijking of infrastructuurontwikkeling, gaan met een goed gevulde beurs elders op zoek naar vrijkomende grond en drijven daar de grondprijs op. Daarnaast wil de stedelijke bewoner voldoende ruimte en doet daarom steeds meer een beroep op medegebruik van de groene ruimte. Een en ander wordt in figuur 3.1d geïllustreerd

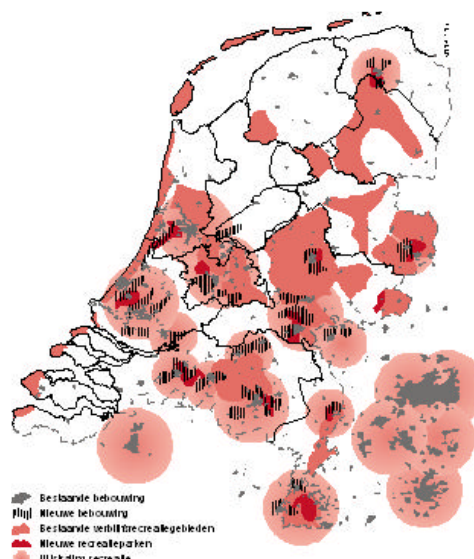
Figuur 3.1a Meest geschikte bodems voor grondgebonden landbouw

Figuur 3.1b Gebieden met beperkingen vanuit milieuoogpunt

Figuur 3.1c Zoekgebieden voor Waterberging (Cie waterbeheer 21e eeuw, 2000)

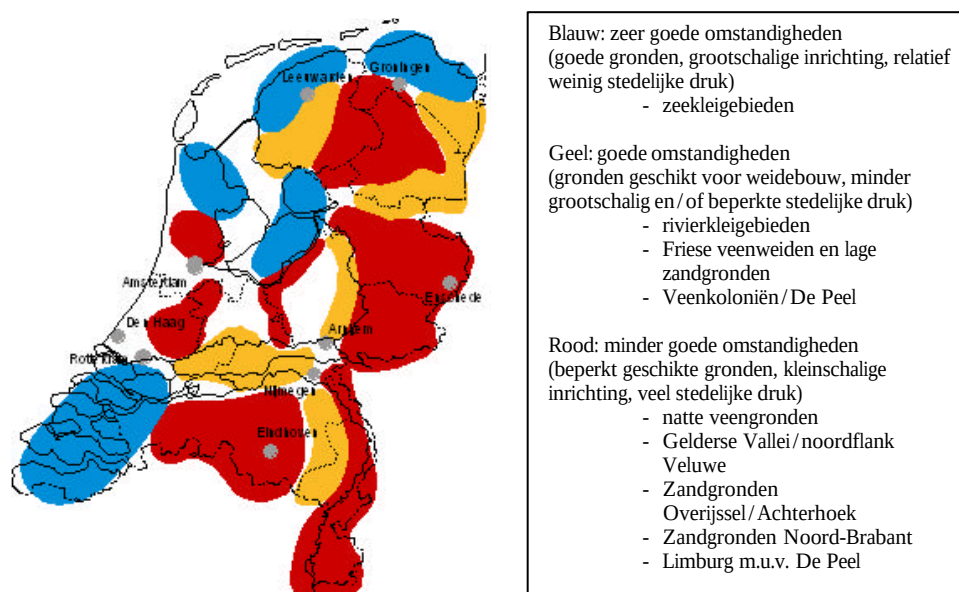

Figuur 3.1d Ruimteclaims voor verstedelijking en recreatie

Uit deze factoren tezamen komt een sterke positie van de zeekleigronden in Noord-, Midden- en Zuidwest-Nederland naar boven als voorkeurslocatie voor grondgebonden landbouw (zie figuur 3.2). De zandgronden kennen belangrijke beperkingen, zowel qua milieugebruiksruimte als qua waterbeheer en zullen vooral voor specifieke teelten perspectief bieden. De veengronden hebben slechts beperkte perspectieven wanneer het gaat om de ontwikkeling van hoogproductieve grondgebonden landbouw. Tussen de zeer goede gebieden en de minder goede gebieden onderscheiden we een tussencategorie: gebieden met relatief goede gronden en/of een grootschalige inrichting (rivierengebied, Zuidwest-Friesland) maar relatief veel

druk van andere functies (natuur, recreatie, waterberging). Onder deze categorie voegen we ook de hoogveenontginningen: de Veenkoloniën en De Peel. De bodems in deze gebieden vormen weliswaar een beperking maar deze gebieden kennen een grootschalige inrichting en relatief weinig eisen van andere functies.

Bovenstaande categorisering geldt in hoofdlijnen. Binnen de categorieën zijn nuancerings aan te brengen. Zo maakt het voor de zandgronden veel uit of er sprake is van hoge en droge zandgronden, van gronden in de beekdalen of van gronden die hier tussenin liggen (veelal eerdgronden). Met name de eerdgronden vormen binnen de zandgronden een positieve uitzondering. In veel zandgebieden wisselen deze verschillende zandgronden elkaar af.

Figuur 3.2 Locaties voor grootschalige grondgebonden landbouw

3.3 Agroproductieparken

Ontwikkeling

Er is een sterke aanrand vanuit de verstedelijking die in het Nederlandse platteland plaatsvindt, om de intensieve landbouw te laten verdwijnen uit het landelijk gebied. Voor de veehouderij speelt de ammoniakwet die bepaalt dat bedrijven die gelegen zijn in een zone van 250 meter rondom een kwetsbaar natuurgebied, voor zover het deel uitmaakt van de ecologische hoofdstructuur, alleen nog kunnen uitbreiden indien ze door het treffen van technische maatregelen een grote emissiereductie realiseren dan op grond van de Algemene maatregel van bestuur Huisvesting verplicht is. Nieuwvestiging is niet toegestaan. De Ammoniakwet heeft op die manier een sterke sturing op de omvang en de locatie van de veestapel nabij de kwetsbare gebieden.

De wet is gericht op een standstil op het niveau van het aantal dieren in zones rond de kwetsbare gebieden. Mede door de inzet van subsidies zal er naar worden gestreefd de zones rondom kwetsbare en zeer kwetsbare gebieden vee-arm te maken.

Daarnaast is er de stankwet die bepaalt in welke mate rondom geurige objecten (bebouwing, campings) geen uitbreiding mag plaatsvinden. Deze maatregelen tezamen maken dat intensieve veehouderij nog maar in een beperkt aantal gebieden binnen het landelijk gebied kan uitbreiden. Met het steeds toenemende medegebruik van het landelijk gebied zal deze ruimte steeds verder inkrimpen. In de Reconstructiewet zandgebieden is bepaald dat de landbouw zich zal moeten concentreren in landbouwonwikkelingsgebieden. Ook dit betekent concentratie.

Ook voor de glastuinbouw wordt concentratie nagestreefd. In de meest recente nota's over ruimtelijke ordening en landbouw (Ministerie van VROM, 2001 en Ministerie van LNV, 2002) zien we de ruimtelijke ordening deze ontwikkeling faciliteren. De Vijfde Nota heeft als ambitie om de verspreide ontwikkeling van glastuinbouw niet langer toe te staan en heeft een beperkt aantal locaties op de kaart gezet waar deze zich in grote clusters verder kan ontwikkelen. Het SGR2 wijst 13 zoekgebieden aan voor agribusinessparken en daarmee staat de deur voor deze ontwikkeling ver open.

Naast deze via de reconstructie geformaliseerde '*pushfactoren*' bepalingen zijn er ook '*pullfactoren*'. Zo kan het gezamenlijk opzetten en exploiteren van voorzieningen een reden zijn om bedrijvigheid te clusteren.

Vorm

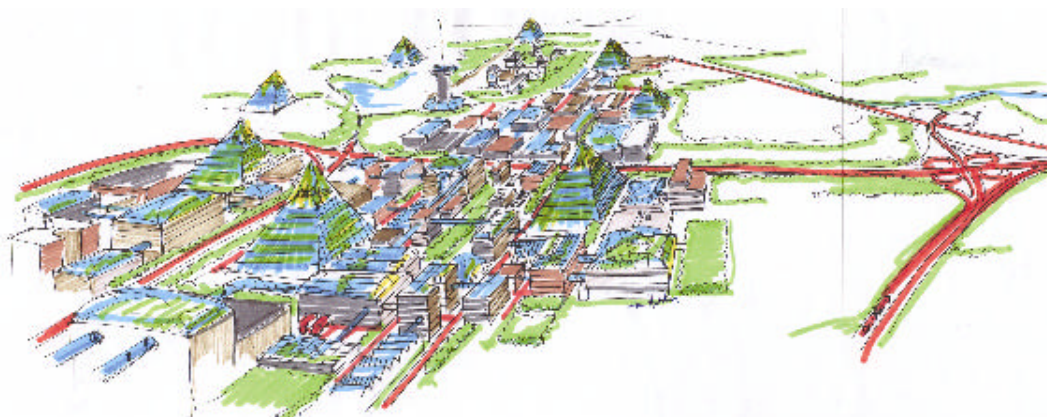
Bij sterke clustering van de landbouw ontstaan agroproductieparken (De Wilt et al., 2000). Agroproductieparken kennen diverse verschijningsvormen, variërend van een enkelvoudige clustering van intensieve veehouderij of glastuinbouw, via een stapeling van veehouderij ('varkensflat') tot een combinatie van verschillende sectoren en verwerkende bedrijvigheid. Clustering van glastuinbouw is nu al realiteit en lijkt uit te breiden (Bergschenhoek). Een initiatief voor clustering varkenshouderijbedrijven loopt in Nederweert. De meeste concepten voor meervoudige clustering (glastuinbouw met intensieve veehouderij, combinatie met andere schakels in de keten) zitten nog in de ontwerpfase.

Een voorbeeld van enkelvoudige clustering van intensieve veehouderij is uitgewerkt door Backus (2001). We zien hier een cluster varkensbedrijven in een parkachtige setting. De bedrijven hebben een omvang tot 1000 zeugen met bijbehorende vleesvarkens. De bedrijven hebben een kavel van 5 ha, waarvan 2 ha voor het bouwblok en 3 ha voor groen.

Een voorbeeld van een combinatie van verschillende sectoren en verwerking is het ontwerp dat gemaakt is voor de projectlocatie Californië bij Venlo (Smeets, 2002).

Dit ontwerp (figuur 3.3) stelt voor om 'Californië' tegelijkertijd als distributie-terrein en als sterk geconcentreerde vestigingsplaats voor glastuinbouw en grootschalige

eiwitproductie in te richten. Centraal in het ontwerp staan 8 tot 10 bedrijfsverzamelgebouwen in de vorm van piramides waarin agrarische ondernemers productieruimte huren en waarin ze milieumanagement energiebeheer, watermanagement en logistiek infrastructuur samen regelen. Aan de oost-, zuid- en westbuitenkant van de piramides vindt glastuinbouw plaats en de noord- en binnenzijde biedt ruimte voor eiwitproductie en aan teelten onder kunstlicht (zie figuur 3.3).

Figuur 3.3 Ontwerp Deltapark in Noord-Limburg

De eiwitproductie (varkens, pluimvee, eieren, vis, insecten, schimmels etc.) in de piramides is via een ondergronds transportsysteem verbonden met een centraal slachthuis dat eveneens geheel ondergronds is aangelegd. Ook het transport van overschotten aan mest vindt ondergronds plaats naar een centrale mestverwerking-installatie

Het agroproductiepark is via een bedrijfsverzamelgebouw, waarin relatief kleinschalig werkende ondernemers de karakteristieke innovatiekracht overeind houden.

De ontwikkeling naar agroproductieparken zal niet meteen een dergelijke vorm aannemen. Op korte termijn worden op bedrijventerreinen de uitgeplaatste intensieve veehouderij bedrijven in het kader van de reconstructie geclusterd. Op middellange termijn staat de combinatie met de glastuinbouw en met andere vormen van plantaardige – en eiwitproductie op de rol. Op middellange en lange termijn zullen genetische modificatie en de ontwikkeling van functional foods geïntegreerd worden.

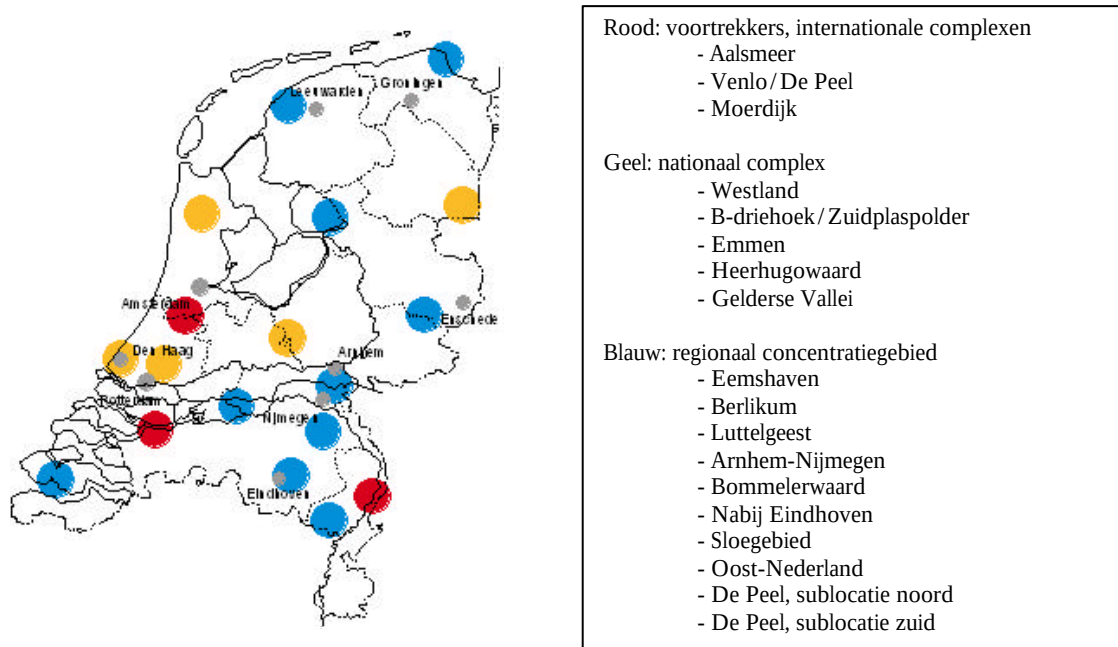
Locaties

Bij het aanwijzen van locaties voor agroproductieparken onderscheiden we drie niveaus:

- De sterk innovatieve parken met internationale allure. Deze bevinden zich op knooppunten van hoofdinfrastructuur in combinatie met huidige locaties van glastuinbouw en/of intensieve veehouderij. Attractoren zijn zee- en binnenhavens, gekoppeld aan knooppunten van weg en spoor in combinatie met de aanwezigheid van afvalrestwarmte.

- De nationale complexen, groeiend vanuit huidige grote locaties glastuinbouw en intensieve veehouderij.
- De regionale concentratiegebieden waar, op regionaal niveau, bundeling van verspreide productie plaatsvindt.

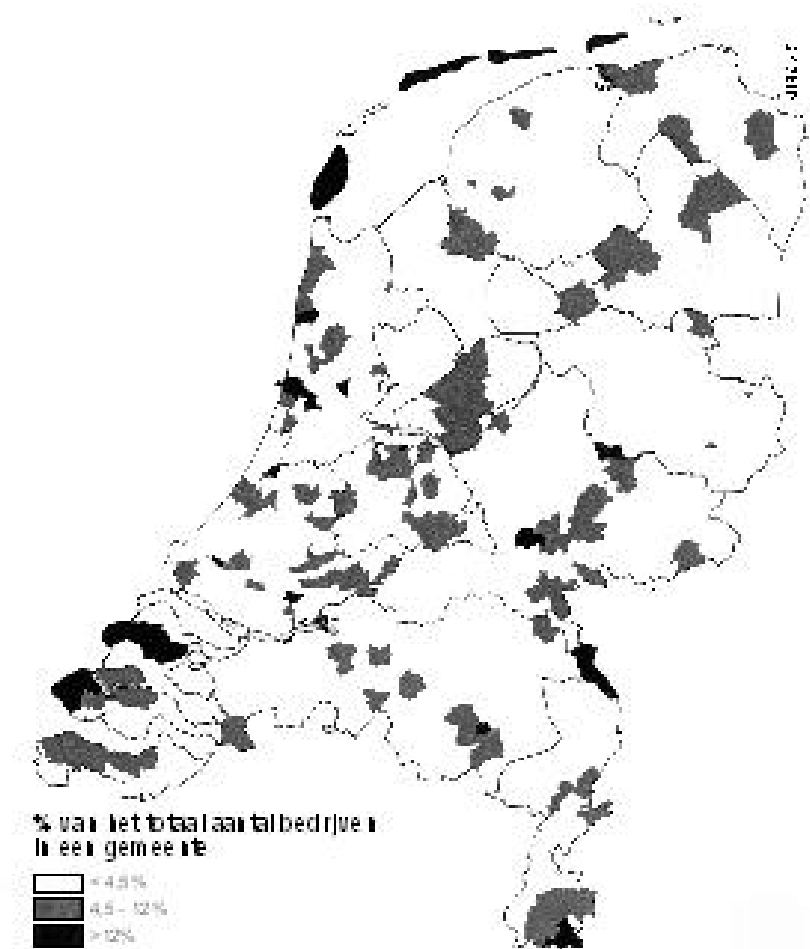
In figuur 3.4 staat dit nader uitgewerkt.

Figuur 3.4 Locaties voor agroproductieparken

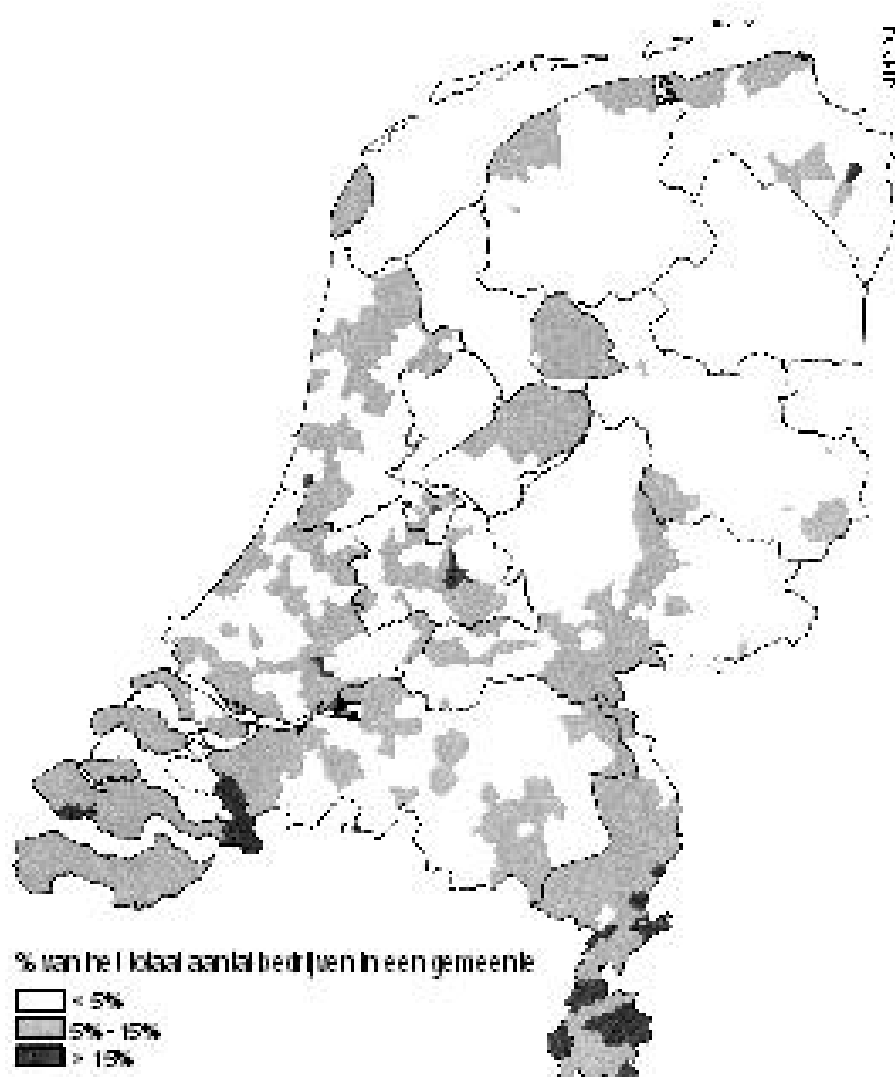
3.4 Belevingslandbouw

De belevingslandbouw (ook wel verbrede landbouw genoemd) refereert aan het gevoel dat veel mensen bij bepaalde vormen van landbouw hebben. Een gevoel van rust en ruimte, gezondheid, natuurlijkheid etc. Vaak ook van nostalgie naar vroeger tijden. De landbouw en anderen spelen hierop in bijvoorbeeld door recreatiefaciliteiten aan te bieden, aan-huisverkoop van producten en door voorzieningen op te zetten op het gebied van landbouw en zorg. Bij de combinatie landbouw en recreatie wordt extra inkomen verworven uit het exploiteren van een camping of het verhuren van kamers. Op dit moment zijn er in Nederland ongeveer 1200 agrarische bedrijven (het geschatte areaal is ongeveer 60.000 ha.) die één of andere vorm van verblijfsrecreatie exploiteren. Met name in aantrekkelijk landschappen als de kuststreek (Zeeland, Noord- en Zuid-Holland), De Waddeneilanden en het Heuvelland in Limburg liggen de meeste potenties voor deze vorm van verbrede landbouw (zie figuur 3.5).

Figuur 3.5 Bedrijven met agrotourisme in 1998 (Hillebrand en Koole, 1999)

Een andere optie is het verkopen van (streek)producten aan huis. De producten worden dan niet als grondstof geleverd aan de verwerkende industrie maar zelf verwerkt, bijv. melk tot kaas of yoghurt. Op deze manier wordt een meerwaarde aan de producten gegeven en wordt extra inkomen verkregen. Veel van deze activiteiten vinden individueel plaats. Echter extra (gevoels)kwaliteit kan meegegeven worden door de producten te verbinden met de streek. Dit vereist dat meerdere producenten hiermee aan de slag gaan en dat er een gerichte marketing wordt toegepast. Op dit moment zijn er ongeveer 4000 agrarische bedrijven die aan huisverkoop of productverwerking doen (zie figuur 3.6).

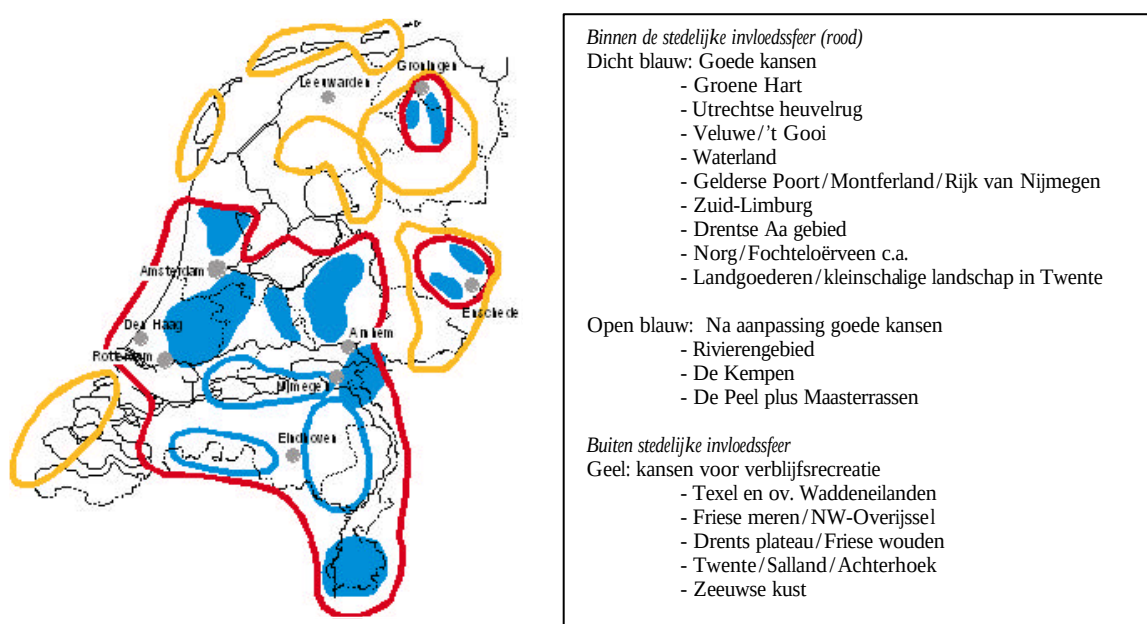

Figuur 3.6 Bedrijven met verwerking en huisverkoop van producten in 1998 (Hillebrand en Koole, 1999)

De zorglandbouw is, het woord zegt het al, gericht op het bieden van zorg. Er zijn vele varianten, zoals die waarbij dagopvang wordt geboden aan geestelijk gehandicapten, psychiatrische patiënten of ouderen. Maar ook bestaan er meer therapeutische vormen voor verslaafden of mensen met een burn-out. Andere varianten zijn kinderopvang, training en coaching. Centraal in de zorglandbouw staat het idee een meerwaarde te bieden aan zorgactiviteiten door de koppeling aan de landbouw. De meerwaarde wordt dan gevonden door het zich bevinden in een natuurlijke omgeving, door de omgang met dieren en de natuur, door een bepaalde inspanning te verrichten of door afleiding te krijgen. Veelal komt de overgang naar zorglandbouw om zeer pragmatische redenen tot stand, bijvoorbeeld omdat er ruimte, arbeid of kennis/ervaring beschikbaar is op het landbouwbedrijf.

Op dit moment zijn er ongeveer 300 zorgboerderijen in Nederland die een geschatte areaalomvang hebben van 5.000 ha. De komende 20 jaar wordt het ruimtebeslag van landbouw en zorg geschat op 5.000 tot 10.000 ha.

In de directe omgeving van de Deltametropool, bij de steden en in gebieden waar veel recreatie plaatsvindt zijn er goede perspectieven voor de uitoefeningen van belevingslandbouw, in de vorm van biologische en streekproducten maar ook in de vorm van boerderijcampings, zorg- en kinderboerderijen (zie figuur 3.7). Deze bedrijven zullen professionaliseren en ook hier vindt de eerste keten- en netwerkvorming al plaats. Bij professionalisering zal ook specialisatie optreden en de koppeling met landbouw kan daarbij steeds losser worden. Mogelijk zal de landbouw uiteindelijk slechts als functioneel onderdeel van de marketing van deze bedrijven in stand blijven.

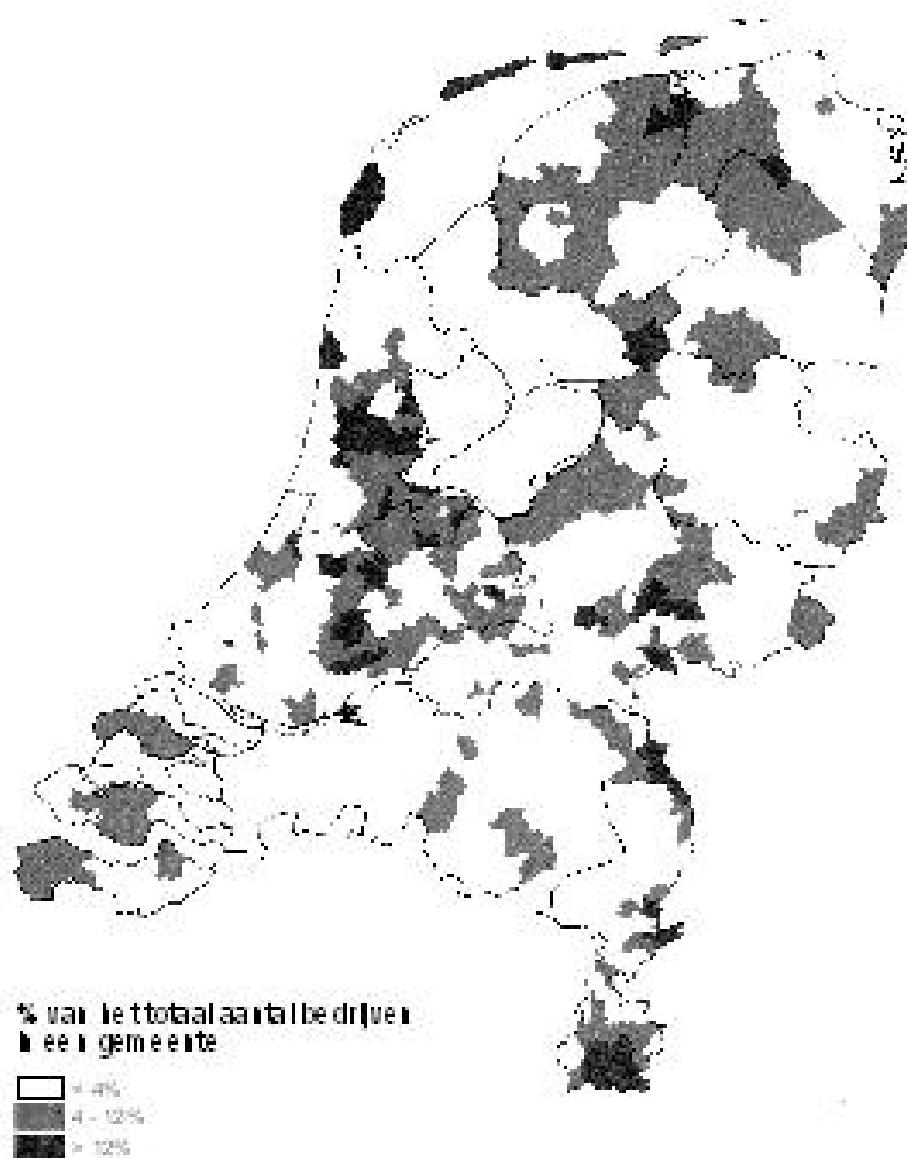
Figuur 3.7 Locaties voor belevingslandbouw

3.5 Natuur- en landschapsbeheer

Een andere landbouwontwikkelingsrichting waar vooral de grondgebonden landbouw op kan aanhaken is die van agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer. Deze ontwikkeling bouwt voort op de notie dat de landbouw in veel gebieden de drager is van het agrarisch cultuurlandschap. Vanuit de maatschappij is er de wens karakteristieke cultuurlandschappen en de bijbehorende natuurwaarden te behouden. Tegelijkertijd ontstaat er een steeds diepere kloof tussen de agrarische praktijk die samengaat met deze landschappen en hetgeen nodig is voor efficiënte landbouwproductie. In de loop der jaren zijn instrumenten ontwikkeld om deze kloof te overbruggen (Regeling Beheersovereenkomsten, Programma Beheer). Gestreefd wordt naar 100.000 ha beheersgebied in het kader van de Ecologische

Hoofdstructuur. De Nota *Natuur voor mensen, mensen voor natuur* verhoogt deze taakstelling met 40.000 ha. Naast het beheersgebied heeft de landbouw veelal ook een rol in het beheer van reservaatgronden, gronden die in eigendom zijn bij een natuurbeschermingsorganisatie.

Alles bij elkaar wordt in Nederland door boeren op ongeveer 100.000 hectare agrarisch natuurbeheer tegen vergoeding uitgeoefend (LEI, 2001). In totaal gaat het om ongeveer 11.000 bedrijven waarvan bijna 60% melkveebedrijven. De verdeling hiervan over Nederland wordt zichtbaar in figuur 3.8.

Figuur 3.8 Bedrijven met agrarisch natuurbeheer in 1998 (Hillebrand en Koole, 1999)

Voor ongeveer een vierde van deze bedrijven gaat het om een vergoeding van minder dan 450 euro per jaar, een vierde ontvangt een vergoeding van meer dan 4500 euro per jaar. De overige 50% zit hier tussenin. Let wel: het gaat hier om een vergoeding voor gedeelde opbrengsten, dat is dus nog geen inkomen. Het aandeel vergoeding voor natuur van de bedrijfsopbrengsten bedraagt daarmee gemiddeld 2%. Vrijwel altijd gaat het bij agrarisch natuurbeheer om natuurbeheer op een deel van de bedrijfsoppervlakte en om een nevenproduct. De hoofdopzet blijft landbouwproductie.

Door Stortelder et al. (2001) zijn ideeën ontwikkeld waarbij beheer van natuur en landschap een hoofdactiviteit wordt op landbouwbedrijven. Deze ideeën kunnen een oplossing zijn voor situaties waarin grondverwerving moeilijk is. De gelden voor grondaankoop kunnen worden gestort in een fonds waaruit jaarlijks een beloning voor het natuurbeheer wordt betaald. Op jaarbasis zou een bedrijf tussen de € 22.500 en € 55.000 kunnen ontvangen voor natuur en landschappelijke activiteiten op basis van de berekeningen uit het rapport 'Boeren voor natuur' van Stortelder et al. (2001). Agrarisch natuur- en landschapsbeheer vergt een structurele financiering uit publieke middelen.

Bij agrarisch natuur- en landschapsbeheer wordt aangesloten bij individuele bedrijven. Natuur- en landschap houden echter niet op bij de grenzen van kavels en percelen. Agrarisch natuurbeheer levert veel meer resultaat op als gebieden met een beheerscontract dicht bij elkaar liggen (Geertsema, 2002). Door samenwerking tussen boeren kan een min of meer aaneengesloten netwerk van natuurvriendelijk beheerde percelen ontstaan. De overlevingskansen van planten en dieren gaan met sprongen omhoog als de geschikte groeiplekken in een aaneengesloten netwerk liggen. Om dit te bereiken zouden geen contracten moeten worden afgesloten met individuele boeren maar met groepen boeren, boerencoöperaties.

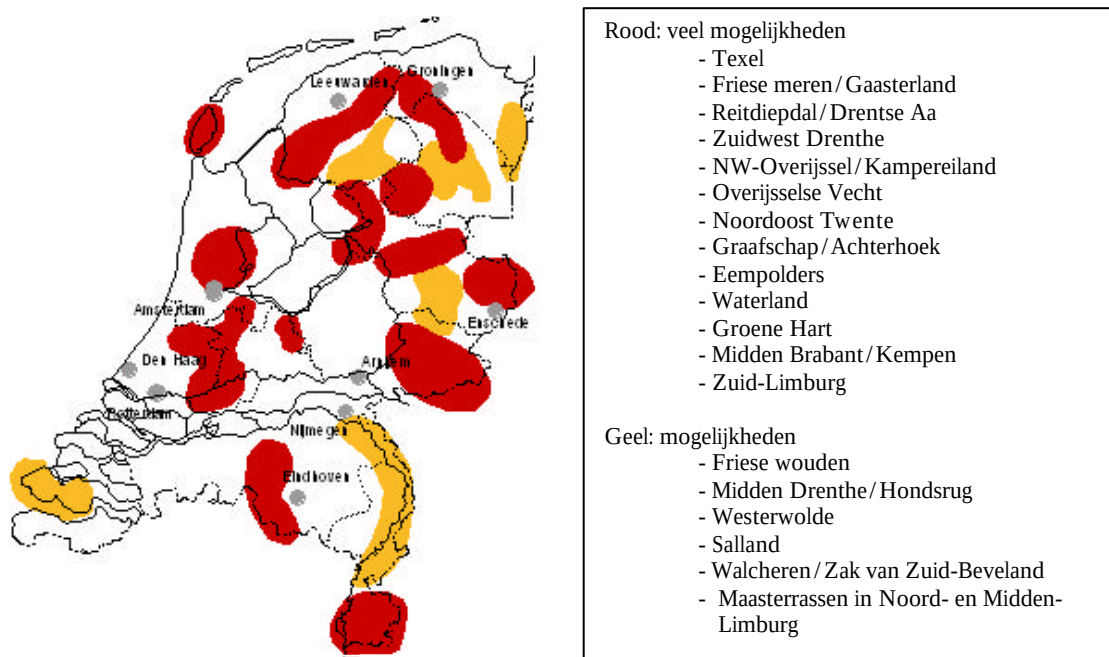
Bovendien speelt hier ook dat meerwaarde wordt verkregen door bundeling van activiteiten; een aantrekkelijk landschap kan worden vermarkt via agrotourisme. Of naast natuurkwaliteit wordt ook schoon water geproduceerd. Aan de andere kant kan ook één individueel bedrijf de kwaliteit van meerdere andere bedrijven sterk negatief beïnvloeden. Samenwerking is dus noodzaak. Dit geldt niet alleen vanuit ecologische argumenten maar ook vanuit bedrijfsstrategische argumenten. Zo kan bijvoorbeeld een deel van de boeren zich richten op natuur- en landschapsbehoud terwijl anderen zich meer richten op de vermarkting van het landschap.

Of agrarisch natuurbeheer op termijn te combineren blijft met landbouwproductie moet nader worden gezien. Het richten op meerdere bedrijfsstrategieën lijkt in tegenspraak met de eis naar verdergaande specialisatie en professionalisering die niet alleen geldt voor voedselproductie maar ook voor natuur- en landschapsbeheer. Dit zal sterker worden naarmate de marktontwikkeling landbouwbedrijven aanzet zich meer te richten op efficiëntie, beheersen en kostprijsverlaging. Ook de ontwikkeling van zogenoemde Wildernisreservaten in de uiterwaarden van de Nederlandse grote rivieren, waarmee het Wereldnatuurfonds in de jaren '80 is begonnen, is een breuk met de traditionele sterke gerichtheid op het agrarische natuurbeheer. In de

wildernisreservaten is agrarische productie ongewenst en zoeken de beheerders naar alternatieven voor de traditionele landbouwhuisdieren die voor het beheer kunnen worden ingezet. Oplossingen voor dit uit elkaar groeien van landbouw en natuurbeheer zitten mogelijk in taakverdeling tussen verschillende typen bedrijven met uiteenlopende bedrijfsstrategieën.

Locatie

In figuur 3.9 is een overzicht gegeven van de kansrijke gebieden voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Uitgegaan is hierbij van gebieden met veel cultuurhistorische kwaliteit en gebieden met veel potenties voor agrarische natuur, m.n. weidevogels.

Figuur 3.9 Locaties voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer

3.6 Ontwikkeling landbouw in gebieden

In de voorgaande paragrafen zijn per ontwikkelingsrichting kaarten gegeven die de meest kansrijke gebieden voor de betreffende richting aangeven. In deze paragraaf worden de eerder gepresenteerde kaarten gecombineerd tot een syntheseskaart (figuur 3.10). In deze syntheseskaart worden vijf typen gebieden onderscheiden.

In de open blauwe gebieden blijft de landbouw de belangrijkste grondgebruiker en is de ontwikkelingsrichting Grootschalige grondgebonden landbouw. Binnen deze richting zal de melkveehouderij gaandeweg de akkerbouw verdringen. In Zuidwest Nederland zal tevens plaats zijn voor belevingslandbouw, dit wordt sterk bevorderd door de aanwezigheid van veel recreanten en toeristen. In de nabijheid van havens en knooppunten van infrastructuur zullen agroproductieparken van de grond komen.

In de gele gebieden verwachten we een hoofdfunctie voor de landbouw. De omstandigheden zijn echter minder gunstig en bovendien is er meer vraag en druk vanuit de andere grondgebruikfuncties. In deze gebieden zal deels grootschalige grondgebonden productie plaatsvinden. Afhankelijk van de grondonttrekking voor andere functies zal dit meer of minder zijn. In kleinere deelgebieden zal ook agrarisch natuur en landschapsbeheer voorkomen. Belevingslandbouw kan ook her en der voorkomen, op beperkte basis, als individuele activiteit. De grondgebonden landbouw overheerst echter.

In de bruine gebieden zal een sterke accentverschuiving richting Agrarisch natuur- en landschapsbeheer en richting Belevingslandbouw plaatsvinden. Voor grootschalige grondgebonden landbouw is in deze gebieden weinig plaats. Deze ontwikkeling wordt gestuurd door zowel de landbouwkundige situatie (relatief slechte omstandigheden) als de maatschappelijke vraag. Het zijn alle gebieden met een aantrekkelijk landschap en de behoefte bestaat dat in zekere mate te behouden en daarin te recreëren. De opgave voor deze gebieden is vormen te vinden waarmee hieraan uitvoering gegeven kan worden en een transitietraject voor de landbouw uit te stippelen waarin dit kan worden bereikt.

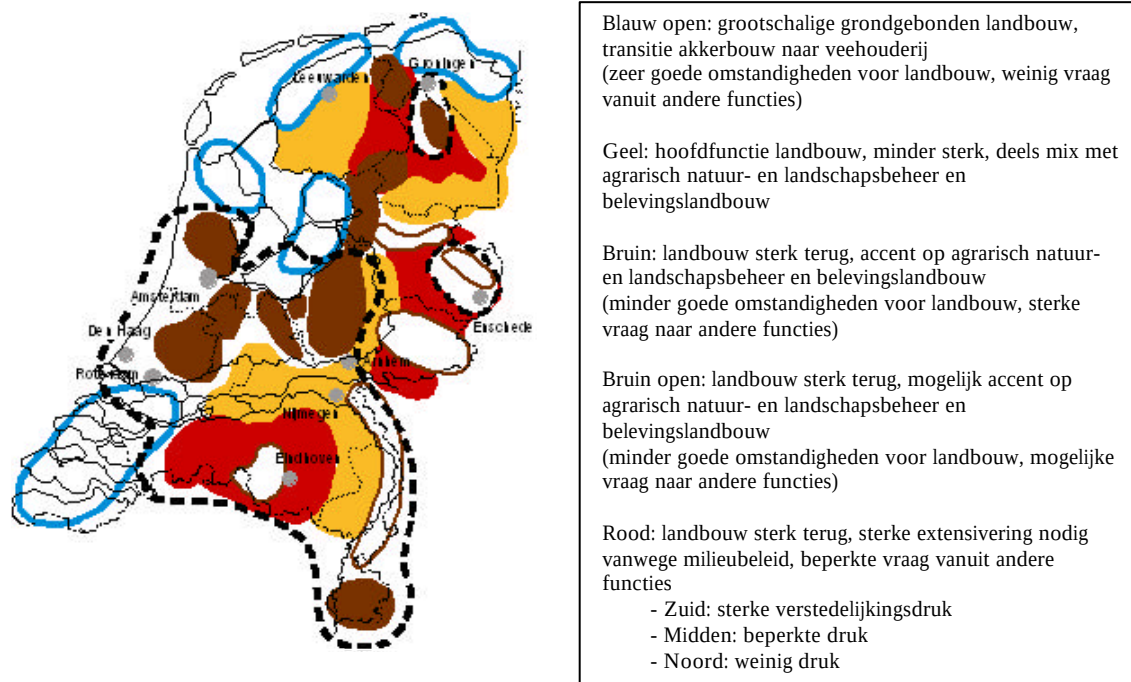
In de open bruine gebieden kan mogelijk dezelfde ontwikkeling optreden als in de dichte bruine gebieden maar deze gebieden hebben wat minder identiteit en kwaliteit. In een toekomstbeeld met weinig aandacht voor behoud van het agrarisch cultuurlandschap en weinig geld voor belevingslandbouw krijgen deze gebieden het moeilijk. Vanuit de landbouw bezien zijn de omstandigheden minder goed en zullen problemen ontstaan. Voor omvangrijk natuur en landschapsbeheer en voor belevingslandbouw zijn de gebiedskwaliteiten niet krachtig genoeg. Het gevaar dreigt dat door allerlei ongewenste ontwikkelingen de aanwezige kwaliteit van deze gebieden verloren gaat.

De rode gebieden zijn vanuit de landbouw bezien het meest problematisch. De landbouwkundige omstandigheden zijn niet gunstig; de milieubeperkingen op deze zandgronden zijn zodanig dat de gebieden als productiegebied sterk in het nadeel zijn ten opzichte van de goede gebieden in Nederland en het buitenland. De kwaliteit van natuur en landschap is niet sterk genoeg voor een hoofdrichting Agrarisch natuur- en landschapsbeheer of Belevingslandbouw. Waarheen de ontwikkeling van deze gebieden wel zal gaan is een grote vraag. Tussen de gebieden zijn er nog aanzienlijke verschillen. Het zuidelijk zandgebied staat onder hoge druk van andere functies. De vrijkomende agrarische grond zal waarschijnlijk worden gekocht voor allerlei doeleinden. Hier dreigt verrommeling wanneer kleine stukjes grond in particuliere handen komen.

Het oostelijk zandgebied loopt dit gevaar ook, maar in mindere mate. Doordat het gebied nog niet in de kernzone van economische ontwikkeling ligt is de druk minder groot. Meer grond dan in het Brabantse zal in handen blijven van de landbouw. Het aantal deeltijdboeren en hobbyboeren zal flink groeien.

In het noordelijk zandgebied is de druk nog beperkter. Wellicht liggen hier binnen de rode gebieden de beste mogelijkheden voor grondgebonden landbouw.

In figuur 3.10 is geen aandacht besteed aan de agroproductieparken. De agroproductieparken zijn in omvang relatief klein (enkele honderden hectaren) ten opzichte van de ontwikkelingen die hierboven beschreven zijn. Bovendien loopt de ontwikkeling van agroproductieparken min of meer onafhankelijk van de grondgerelateerde ontwikkelingen. Voor de locatie van de agroproductieparken wordt verwezen naar figuur 3.4.

Figuur 3.10 Ontwikkeling landbouw in gebieden

4 Ontwikkelingsrichtingen en scenario's

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden de hiervoor beschreven ontwikkelingsrichtingen uitgewerkt in verschillende scenario's. De hiervoor gebruikte scenario's zijn ontwikkeld in het SceNe project van het Ruimtelijk Planbureau. Bij de ontwikkeling van deze scenario's zijn de drijvende krachten 'economische ontwikkeling' en 'milieubewustzijn' gebruikt als assen voor een diagram om een scenario-indeling te maken. De concepten van deze scenario's zijn in bijlage 1 terug te vinden. In de volgende paragrafen wordt per scenario een landbouwontwikkelingsrichting beeldend geschetst. De ontwikkelingsrichting is gekoppeld aan het scenario waarin de betreffende richting zich het meest duidelijk kan ontwikkelen. Dit betekent niet dat dit de enige vorm van landbouw is in het betreffende scenario, integendeel in ieder scenario komen de vier ontwikkelingsrichtingen in meer of mindere mate voor.

Als gevolg van deze benadering zijn de Grootschalige grondgebonden landbouw en Agroproductieparken beschreven in de scenario's met lage economische groei. Mogelijk krijgen ze daarom een wat negatieve connotatie. Deze negatieve lading komt geheel voort uit het scenario en niet uit de ontwikkelingsrichting.

In de scenario's is vooral de landbouwontwikkeling beschreven. De overige ontwikkelingen in het landelijk gebied, zoals de ontwikkeling van natuurgebieden, krijgen minder aandacht.

In tabel 4.1 is per scenario weergegeven welke ontwikkelingsrichtingen zich het meest duidelijk zullen voordoen. De economie-as werkt door op de landbouw via arbeid/inkomen (hoogwaardige werkgelegenheid als alternatief) en via de grondprijs (veel vraag van andere functies, hoge grondprijs). De milieu-as werkt op de landbouw in via eisen die gesteld worden aan de productiewijze en aandacht van stedelingen voor de kwaliteit van het landelijk gebied.

Zo zal in het scenario 'Nederland als overlevingsruimte' de grootschalige grondgebonden productie beter gedijen dan in de andere scenario's omdat de grondprijzen laag zijn, en er niet heel veel moeite wordt gedaan om de milieubelasting te minimaliseren. Zo is voor ieder van de vier ontwikkelingsrichtingen geanalyseerd welk scenario relatief het gunstigste is.

Tabel 4.1 Verdeling ontwikkelingsrichtingen over de scenario's (1 = meest in lijn met het betreffende scenario, 4 = minst in lijn met het betreffende scenario)

Milieu\Economie	Lage economische groei	Hoge economische groei
Laag milieubewustzijn (incl. natuurbewustzijn)	Nederland als overlevingsruimte 1. Grootschalige grondgebonden productie 2. Agroproductieparken 3. Belevingslandbouw 4. Natuur- en landschapsbeheer	Nederland als productieruimte 1. Belevingslandbouw 2. Natuur- en landschapsbeheer 3. Grootschalige grondgebonden productie 4. Agroproductieparken
Hoog milieubewustzijn	Nederland als milieuruimte 1. Agroproductieparken 2. Grootschalige grondgebonden productie 3. Natuur- en landschapsbeheer 4. Belevingslandbouw	Nederland als belevingsruimte ⁶ 1. Natuur- en landschapsbeheer 2. Belevingslandbouw 3. Agroproductieparken 4. Grootschalige grondgebonden productie

De verdeling van de ontwikkelingsrichtingen over de scenario's is gebaseerd op de volgende veronderstellingen.

Nederland als overlevingsruimte - Grootschalige grondgebonden productie

Bij lage economische groei is er weinig druk op de grond vanuit andere sectoren, hierdoor zal de grondprijs lager zijn dan in de andere scenario's. Tevens hecht de overheid meer belang aan het in stand houden van de werkgelegenheid in de landbouw dan aan het milieubewustzijn. Door dit geringe milieubewustzijn ontstaat een relatief betere concurrentiepositie.

Nederland als milieuruimte - Agroproductieparken

Bij lage economische groei is men eerder geneigd te investeren in de primaire landbouw. Bij hoge economische groei zal men eerder geneigd zijn deze productie naar het buitenland te laten vertrekken. Een hoog milieubewustzijn leidt ertoe dat er strenge milieu eisen zullen gelden voor de veehouderij en tuinbouw. Met gesloten kringlopen kan aan deze eisen worden voldaan. Bovendien zal men trachten de transportbewegingen te beperken. Deze ontwikkelingen bevorderen de concentratietendens van de intensieve landbouw (glastuinbouw en intensieve veehouderij).

Nederland als productieruimte - Belevingslandbouw

Bij hoge economische groei hebben consumenten veel geld en aandacht voor diensten en producten van de landbouw en de groene ruimte. Belevingslandbouw zal meer mogelijkheden hebben zich te ontwikkelen bij laag milieubewustzijn, omdat er dan meer ruimte zal zijn voor private initiatieven. Landbouwers hebben de vrijheid activiteiten te starten waar wel vraag naar is maar die niet direct een relatie hebben met de landelijk omgeving.

Nederland als belevingsruimte - Natuur- en landschapsbeheer

Bij hoge economische groei is er veel (publiek) geld voor natuur- en landschapsbeheer; zowel voor natuurgebieden als voor het instandhouden van het

⁶ De naamgeving van de SceNe scenario's is pas tot stand gekomen nadat de landbouwscenario's waren beschreven, hierdoor is in het scenario 'Nederland als belevingsruimte' niet de belevingslandbouw beschreven.

cultuurlandschap. Bij een hoog milieubewustzijn staat instandhouding van publieke belangen zoals natuur en landschap hoger op de agenda.

In de volgende paragrafen worden de ontwikkelingsrichtingen in de scenario's uitgewerkt.

4.2 Nederland als overlevingsruimte; de grondgebonden landbouw floreert

Overlevingsruimte 1. Grootschalige productie 2. Agroproductieparken 3. Belevingslandbouw 4. Agr. natuur en lsbeheer	Productieruimte
Milieuruimte	Belevingsruimte

Sfeerbeeld

Ten tijde van de milleniumwisseling, zo'n 30 jaar geleden, dachten velen dat de rol van de landbouw was uitgespeeld en dat de toekomst van de agrarische sector was gelegen in het aankleden en beheren van landschap en natuur. Echter door de steeds kleiner wordende overheidsbudgetten voor deze 'luxe publieke diensten', zijn boeren zich meer en meer gaan richten op hun oorspronkelijke core-business: agrarische producten voortbrengen tegen zo laag mogelijke kosten. Schaalvergroting kan plaatsvinden doordat 'blijvers' grond kopen van bedrijven die werden opgeheven. Dit wordt makkelijk gemaakt door de lage grondprijzen. De landbouw bepaalt nu het landschap in een groot gedeelte van Nederland. Buiten de grootschalige landbouwgebieden zijn zones ontstaan waar privaats initiatief hoogtij viert. Discussies over gentechnologie worden allang niet meer gevoerd. Het blijkt dat als toepassing van genetische modificatie leidt tot betere of goedkopere producten de consument ze graag wil hebben.

Omgeving en economie

De economische groei stagneert nu al bijna drie decennia, na de luchtbel van de 'nieuwe economie' is de economische groei gemiddeld één procent per jaar. In de golf van massaontslagen in de eerste jaren van deze eeuw groeide de werkloosheid ras naar ruim 10%. Het was niet onlogisch dat het adagium van de laatste kabinetten, steeds weer 'werk, werk, werk' was. Ondernemers hebben volledig de vrije hand gekregen, als ze maar arbeidsplaatsen genereren.

Er is flink gesneden in de budgetten voor 'luxe' functies zoals recreatie en natuur. De EHS is slechts voor een klein gedeelte uitgevoerd, de gelden voor natuurbeheer werden als eerste wegbezuinigd bij de lagere belastingopbrengsten. Boeren worden niet meer betaald voor het onderhouden van landschapselementen en voor het aantrekken van weidevogels. Ook andere publieke claims op de grond zijn afgeblazen.

De grote vraag naar bouw mogelijkheden in de groene ruimte is op de meest aantrekkelijke plaatsen ingewilligd, vooral rond de stedelijke gebieden en nabij infrastructuur. Verder weg van de stedelijke centra is de lage economische activiteit merkbaar door leegstand. Daar is nauwelijks vraag naar grond voor niet-agrarische functies. In deze gebieden kunnen agrarische bedrijven zich zonder veel beperkingen ontwikkelen.

Ontwikkeling van de grootschalige grondgebonden landbouw

Nederland wilde zijn concurrentiepositie voor agrarische producten niet onder druk zetten door veel eisen te stellen aan de productiewijze. Ook genetisch gemodificeerde gewassen kunnen zonder restricties worden verbouwd. De lage economische groei was ook de reden dat de ontwikkeling naar een volledige vrijhandel van agrarische producten stagneerde. Geen enkel land wilde zijn agrarische beroepsbevolking onderwerpen aan de tucht van de wereldmarkt. De opvolger van de WTO heeft weinig voortgang kunnen boeken op dit terrein. Nederlandse agrarische producten kunnen op kwaliteit/prijs-verhouding goed concurreren met producten uit andere EU-landen. De grondgebonden productie heeft zich daardoor goed kunnen handhaven. Het aantal bedrijven is weliswaar afgenomen met 2% per jaar, maar een zeer groot gedeelte van de vrijgekomen grond (met name in de landbouw-ontwikkelingsgebieden) is terechtgekomen bij bedrijven die wilden en konden uitbreiden. Dit geldt vooral voor de melkveehouderij. Daar is de gemiddelde bedrijfsomvang dan ook fors toegenomen. Veel melkveehouderijbedrijven gebruiken nu één of meer melkrobots, zodat met één arbeidskracht gemakkelijk een bedrijf met 300 melkkoeien kan worden gerund. Deze grote bedrijven vragen een rationele inrichting en verkaveling; percelen worden samengevoegd en sloten worden gedempt. De gemiddelde perceelsgrootte is flink toegenomen. Verder is het slootpeil op het agrarische peil gebleven, zodat de draagkracht in het voorjaar en de herfst voldoende is en grote maaimachines op het grasland kunnen worden ingezet. De koeien worden het hele jaar door op stal gehouden.

Aan de aankleding van het landschap wordt weinig waarde gehecht door de consument. Voor natuur en landschap is geen geld meer beschikbaar, dus werd het beheer ervan een minder interessante ontwikkelingsrichting voor landbouwbedrijven. Omdat de melkveehouders een behoorlijke boterham kunnen verdienen aan de verkoop van melk, is er ook weinig animo voor andere verbredingsactiviteiten. Het is voor melkveehouders niet aantrekkelijk om te investeren in bijvoorbeeld recreatieactiviteiten.

In de akkerbouw heeft een ontwikkelingsproces plaatsgevonden van bulkproductie naar kwaliteitsproductie. Bij de graanteelt kon Nederland de concurrentie met het buitenland niet meer volhouden, omdat de Nederlandse kostprijs hoger was dan die van de concurrenten. Noodgedwongen heeft de akkerbouw overgeschakeld naar meer tuinbouwmatig geteelde gewassen met betere perspectieven. Door de technologische ontwikkeling van oogstmachines en de beschikbaarheid van arbeidskrachten voor de landbouw, is Nederland een wereldspeler geworden voor kwaliteitsgroenten en aardappelen. De suikerbietenteelt is in belang afgenomen. Daarnaast heeft er een menging plaatsgevonden van akkerbouwbedrijven en melkveebedrijven. Akkerbouwbedrijven telen nu ook veevoedergewassen voor melkveebedrijven. Veel mensen werken parttime in de landbouw.

Figuur 4.1 Esdorpen- en kampenlandschap in de Achterhoek

Landschap

Het esdorpen- en het kampenlandschap komen in ruime mate voor op de zandgronden van Noord-, Midden-, Oost- en Zuid-Nederland. Daarbij is er sprake van regionale verschillen. Het esdorpenlandschap werd gekenmerkt door de es- of brinkdorpen, de historische bouwlanden bij de dorpen (de essen, engen of enken), de graslanden op de lage gronden langs de beken en de uitgestrekte heidevelden. Het grootste deel van de heidevelden is aan het eind van de 19^e en in de eerste helft van de 20^e eeuw ontgonnen tot landbouwgrond of bebost. Het kampenlandschap is de kleinschalige uitvoering van het esdorpenlandschap. Het komt voor in zandgebieden, waar sprake is van een grote mate van afwisseling in de bodem. In tegenstelling tot het esdorpenlandschap zijn de boerderijen daar vanouds verspreid in het landschap gelegen. De essen waren er aanmerkelijk kleiner.

In beide landschapstypen komen veel opgaande begroeiingen voor, zoals eswallen, houtwallen, houtsingels en erfbeplantingen met oude bomen (meestal eiken). Daarnaast treft men er kleine bossen en hakhoutbosjes aan. In bepaalde gebieden, zoals in Overijssel en Gelderland, komen vrij veel historische buitenplaatsen en landgoederen voor.

Veranderingen

- Er blijven enige grote en vrij veel kleine landbouwbedrijven in de vorm van neven- en hobbybedrijven over.
- Er treedt enige vergroting van de landbouwpercelen op. Op de percelen is de teelt van een veelheid aan gewassen mogelijk.
- De verstedelijking van het landelijk gebied neemt toe. Aangezien er minder geld beschikbaar is dan in de scenario's met hoge economische groei en het gebied minder onder de verstedelijkingsinvloed is gelegen, is de mate waarin dit gebeurt niet zo sterk. Veel bestaande boerderijen en woningen zullen worden verbouwd. En verspreid over het gebied zal nieuwbouw worden gepleegd. Hierdoor wordt het landschap veel minder overzichtelijk.
- De erven bij de boerderijen zullen duidelijk verschillen van de tuinen bij de woonboerderijen en de woningen. De laatste zullen veel dichter worden beplant, voor een deel met houtige gewassen die eigenlijk niet goed bij dit landschapstype passen (overvloedig gebruik van coniferen).
- Naar verwachting zullen er plaatselijk nieuwe buitenplaatsen en/of nieuwe landgoederen worden ontwikkeld (rechts onder op de afbeelding).
- Er worden nauwelijks investeringen gedaan in het ontwikkelen van natuurlijke kwaliteiten (bijvoorbeeld langs de gereguleerde laaglandbeek) en het handhaven van oude opgaande begroeiingen, zoals eswallen, houtsingels en historische erfbeplantingen.
- Naast verbrokkeling van het landschap is er sprake van vervaging van de historische landschapstructuren. Het grondgebruik is niet meer afgestemd op het verschil tussen de hogere (met name de historische bouwlanden) en de lagere gronden (vanouds weilanden en hooilanden).
- Er is zeer weinig aandacht voor de cultuurhistorische, de visueel-landschappelijke en de ecologische kwaliteiten van het landschap. In de ruimtelijke ordening volgt men het motto 'Bijna alles kan, als de bewoners het maar naar hun zin hebben'. Het landschap wordt steeds meer een 'gezellige lappendeken' met (zeer) weinig cultuurhistorische, visueel-landschappelijke en ecologische kwaliteiten.

De milieudruk in zijn totaliteit is niet toegenomen in Nederland. De meest schadelijke bestrijdingsmiddelen zijn verboden, dit positieve effect is echter tenietgedaan door de intensivering van het bouwplan.

Nederland neemt nog steeds een hele belangrijke plaats in wat betreft de sierteelt. Het areaal sierteeltgewassen is nu groter dan ooit tevoren. De bloembollen, bloemen en planten gaan de hele wereld over. Ook het areaal boomteelt is toegenomen door export binnen de EU. De beschikbare kwalitatief hoogwaardig arbeid, de ontwikkeling van mechanisatie en de centrale ligging binnen het welvarende deel van de wereld hebben aan deze ontwikkeling bijgedragen.

De ontwikkeling van grootschalige grondgebonden landbouw heeft met name veel effect in kleinschalige gebieden (zie figuur 4.1). In grootschalige gebieden met nu al een rationele inrichting (zeekleigebieden, hoogveenontginningen) is het effect beperkt.

Overige landbouwontwikkelingsrichtingen

Naast de grootschalige grondgebonden landbouw liggen er binnen dit scenario ook kansen voor agroproductieparken. Uit efficiency overwegingen kan primaire productie met andere schakels in de keten worden gecombineerd. Binnen dit scenario zou dit actief gestimuleerd kunnen worden teneinde werkgelegenheid in de agrosector te behouden. De Belevingslandbouw en Agrarisch natuur- en landschapsbeheer hebben minder perspectieven in dit scenario. Zowel de consumenten als de overheid hebben weinig over voor deze activiteiten.

4.3 Nederland als milieuruimte; geïndustrialiseerd en gecoprimeerd

Overlevingsruimte	Productieruimte
Milieuruimte	Belevingsruimte
1. Agroproductieparken 2. Grootschalige productie 3. Agr. natuur en lsbeheer 4. Belevingslandbouw	

Sfeerbeeld

Zomer 2030. Door het landschap fietst een vitale senior. Het landschap doet on-Nederlands aan. Het heeft weliswaar voornamelijk zijn landbouwproductie karakter behouden, maar boerderijen ziet de fietser nauwelijks meer, veel zijn er na het vertrek van de boeren gesloopt. Koeien zijn evenmin te vinden, wel landbouwgewassen. Aanleg van natuurgebieden heeft maar beperkt plaatsgevonden en dan nog vooral in het westen en midden van Nederland. Wat zoekt hij hier eigenlijk? In de verte ziet hij een locatie waar de intensieve dierlijke en plantaardige productie is gecoprimeerd en gemeganiseerd. Hoe die productie precies plaatsvindt? Daarvan heeft hij geen duidelijk beeld, maar van calamiteiten zoals vroeger hoort hij nooit meer. Ze hebben de zaak kennelijk goed in de hand. Dan zal het wel goed zijn...

Omgeving en economie

Na de eeuwwisseling is de hoge economische groei van het laatste decennium in de 20e eeuw niet meer geëvenaard. Gedurende lange tijd is sprake geweest van een lage economische groei. Ook de overheid moest het met minder middelen doen. De druk op de begroting is daarmee toegenomen, maar vanwege Europese afspraken ligt een hoge prioriteit bij budgetdiscipline. De ondersteuning van de voedselproductie bleef in gematigde vorm bestaan. De druk op de ruimte is minder dan verwacht. Dat heeft stabiliserend gewerkt op de grondprijzen, maar het grote verschil tussen groen en rood is gebleven. Het milieubewustzijn is groot: de eigen leefomgeving moet schoon zijn, emissies worden niet meer geduld. De burger vraagt naar veilig voedsel van hoge kwaliteit. Als consument is hij echter maar in beperkte mate bereid daarvoor extra te betalen.

Binnen de agrarische sector werd het leveren van hoge kwaliteit met weinig verliezen tegen een lage kostprijs het devies. Er ontstond een *hightech* landbouw met bedrijven van grote omvang. Verschillende bedrijfstypen en verschillende schakels in de keten worden hierbij geclusterd. Zowel de intensieve dierlijke en plantaardige productie als de grondgebonden productie pasten zich in die richting aan. Hierbij ontstonden twee varianten agroparkten:

1. De intensieve agroparkten met niet-grondgebonden productie (intensieve veehouderij, glastuinbouw, eiwitproductie)
2. De grondgebonden agroparkten waarbij melkveehouderij en akkerbouw, evt. met groene diensten worden gecombineerd.

De intensieve agroparkten komen vooral tot ontwikkeling in het zuidelijk zandgebied alwaar ondernemers vanouds groei en intensivering al hoog in het vaandel hadden staan. Daarnaast ontstaan agroparkten op knooppunten van infrastructuur. De grondgebonden agroparkten komen vooral in het Noorden, het Centraal zeeleigebied en Zuidwest-Nederland voor.

Agroparkten intensief

De basisgedachte bij de agroparkten was dat winst moest komen uit betere afstemming tussen de ketenonderdelen. Deze afstemming is zo'n sterk concept geworden dat zelfstandige ondernemers in de intensieve veehouderij met een individuele vestiging grotendeels zijn verdwenen. Geprobeerd wordt de ketenvoordelen optimaal te benutten, de afvalstromen van de aparte voedselketens op het agroparkten te combineren en extra aandacht te besteden aan de optimalisering van de afzonderlijke kringlopen.

De voordelen worden vooral gerealiseerd door de combinatie van eiwitproductie (varkens, vis, pluimvee en insecten), glastuinbouw, afvalsortering en hergebruik, productie van organische meststoffen, eigen energievoorziening, veevoerproductie, slachterijen en vleesverwerking. De agroparkten bevinden zich in een stedelijke omgeving. De minimale uitstoot van stoffen (en stank) maakt locaties nabij woongebieden mogelijk.

De opzet van agroparkten is gepaard gegaan met veel overleg teneinde de afzonderlijke schakels en bedrijven goed op elkaar af te stemmen. Nieuwe

ondernemersvaardigheden werden hierbij belangrijk, zoals het vermogen samenhang te benutten. De ondernemers zijn veel minder individualistisch dan in het verleden en zijn doordrongen van de noodzaak de samenwerking te continueren.

De intensieve agroproductieparken staan niet los van hun omgeving maar richten zich op transparantie en interactie met hun omgeving. Dit ondermeer vanwege de maatschappelijke acceptatie van de productiewijze en garanties voor voedselveiligheid. Een milieu- en welzijnsvriendelijke productiewijze waarbij voedselveiligheid hoog in het vaandel staat. Ook leidde dit tot de keuze voor een landschappelijk aantrekkelijke aankleding. Overheden waren hierbij bereid goede locaties te garanderen.

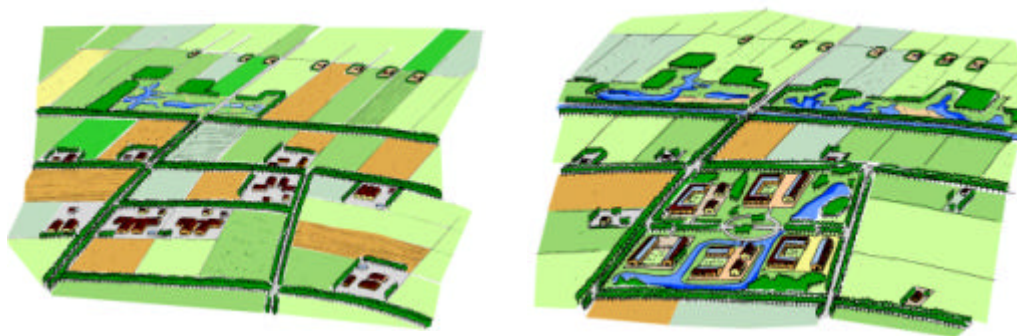
Bundeling van primaire productie in agroproductieparken kan een grote landschappelijke impact hebben. Dit wordt geïllustreerd in figuur 4.2 voor varkensbedrijven in De Peel.

Grondgebonden Agroproductieparken

Ook bij de melkveehouderij en de akkerbouw ontstond de visie dat versterkte schaalvergroting en het gezamenlijk sluiten van de kringlopen de juiste weg was om concurrerend en toch maatschappelijk aanvaardbaar te blijven produceren. Melkveebedrijven met 1.500.000 kg melkquotum of meer, volledig gemechaniseerd en geautomatiseerd en met een gemengd voerrantsoen voor het vee werden heel normaal. Ook hier moest blijvende samenwerkingsbereidheid met akkerbouwers duurzame kansen bieden waarbij van extra schaalvoordelen sprake was. Akkerbouw- en veehouderijbedrijven gingen samenwerken op het gebied van veevoerproductie en mesttoediening, zodat op dat niveau een gesloten kringloop ontstond. De samenwerkende bedrijven liggen relatief dicht bij elkaar: ondernemers uit andere delen van Nederland met dezelfde bedrijfsvisie verplaatsten hun bedrijf naar de akkerbouwgebieden met ruime mogelijkheden. Akkerbouwbedrijven kregen daardoor meer mogelijkheid voor de zo gewenste vruchtwisseling zonder dat minder aantrekkelijke gewassen zonder toegevoegde waarde behoeften te worden geteeld. Vooral in de landbouwgebieden met goede omstandigheden: het noorden, de IJsselmeerpolders en Zeeuws-Vlaanderen bleken goede kansen te zijn voor grondgebonden agroproductieparken. Er is veel aandacht voor de kwaliteit van het landschap zowel in en om de stad als rondom de agroproductieparken.

Overige landbouwontwikkelingsrichtingen

Naast Agroproductieparken zijn er in dit scenario goede kansen voor de Groot-schalige grondgebonden productie. De beperkte druk op landbouwgrond maakt schaalvergroting mogelijk. Strengere milieu-eisen worden hierbij beschouwd als kans een voorloperspositie in duurzame productie in te nemen. De kansen voor Belevingslandbouw zijn beperkt in dit scenario. Dit komt door het sterke restrictieve beleid waarbij niet-groene functies worden geweerd uit het landelijk gebied. Voor veel vormen van belevingslandbouw (recreatie, zorg) betekent dit dat ze niet toegestaan zijn in het landelijk gebied. De mogelijkheden voor Agrarisch natuur- en landschapsbeheer zijn in dit scenario ook beperkt. Er is wel veel aandacht voor maar vanwege de geringe middelen is het niet mogelijk aanzienlijke oppervlakken met deze vorm van beheer te realiseren.

Figuur 4.2 Hoogveenontginningslandschap in De Peel

Landschap

De Peel is een groot hoogveenontginningslandschap in het grensgebied van Noord-Brabant en Limburg. Binnen dit landschap komt de nodige afwisseling voor. In dat opzicht wijkt het af van de grote veenkoloniale landschappen in Noord-Nederland. Het gekozen voorbeeldgebied ligt op de grens van Noord-Brabant (op de voorgrond) en Limburg (op de achtergrond). In dit gedeelte van De Peel komen veel, meestal grote varkenshouderijen voor en verspreid ook melkveehouderijbedrijven. Op de provinciegrens ligt het Peelkanaal, een ontginningskanaal dat wordt begeleid door opgaande begroeiingen en een zandweg. Langs het kanaal komen enkele hoogveenrestanten voor. Dit kanaal maakte deel uit van de Peel-Raamstelling, die bij de inval in mei 1940 heeft gefunctioneerd. Voor deze stelling was het van belang, dat het landschap aan de oostzijde (= de Limburgse zijde) als open schootsveld werd gehandhaafd. Dit maakt het verschil duidelijk tussen de openheid van dat gebied en het kleinschaliger Brabantse deel. Kenmerkend voor dat gebied is de rechthoekige lanenstructuur.

Veranderingen

- Verspreid over het landelijk gebied komen veel varkenshouderijen en op enkele plaatsen melkveehouderijbedrijven voor. De varkenshouderijen worden gebundeld in een nieuw agroproductiepark. Daarin is veel aandacht besteed aan de leefomstandigheden van de dieren en de milieuaspecten (mestverwerking). Dat geldt ook voor de landschappelijke aspecten van een dergelijk park.
- De geschetste ruimtelijke oplossing volgt de opzet volgens Backus (2001). Een dergelijke oplossing past beter bij een economisch lage en een ecologisch hoge ontwikkeling dan het varkenspiramide-concept volgens Smeets (2002) of de varkensflats volgens het 'Pig City-concept' (Maas, 2001). Voor dergelijke oplossingen wordt namelijk een sterke economische ontwikkeling noodzakelijk gevonden.
- De stallen van de huidige varkenshouderijbedrijven worden gesloopt. De woningen blijven bestaan.
- Er treedt enige vergroting van de landbouwpercelen op. De landbouwgronden worden voornamelijk gebruikt als grasland bij veehouderijbedrijven en hobbyboeren en voor de teelt van maïs. Daarnaast zijn op deze zandgronden andere teelten mogelijk. Daarbij wordt gedacht aan vollegrondstuinbouw en boomteelt.
- De bouw van nieuwe woningen in het landelijk gebied is alleen mogelijk, wanneer er aan bepaalde, vrij hoge kwaliteitseisen wordt voldaan.
- De hoofdstructuur van het landschap wordt versterkt. Dat komt de kwaliteiten van de natuur en de aantrekkelijkheid voor het wonen en de recreatie ten goede. In het Brabantse deel wordt veel aandacht besteed aan het behoud en herstel van de historische lanenstructuur. In het Limburgse deel (op de achtergrond) blijven de openheid van het landschap en de lijnvormige opbouw van de dorpen gehandhaafd (open ruimten worden schaars). Het Peelkanaal op de grens van de provincies wordt aanmerkelijk versterkt door de aanleg van bosclementen en het vergroten van bestaande natuurterreinen (hoogveenrestanten). Daarnaast zal er rekening worden gehouden met de cultuurhistorische kwaliteiten van de voormalige verdedigingslinie, de Peel-Raamstelling. Het vergroten van de natuurlijke kwaliteiten wordt in dit gebied vooral gekoppeld aan het kanaal en in beperkte mate aan de landbouwgebieden. Daardoor treedt er in hoge mate een functiescheiding op tussen de landbouw- en natuurgebieden. Dit maakt het mogelijk in de terreinen langs het kanaal een hogere waterstand in te stellen. Langs het kanaal kan een aantrekkelijke recreatieve fiets- en wandelroute worden ontwikkeld, die op regelmatige afstanden in oostelijke en westelijke richting aansluiting biedt op de op enige afstand gelegen grotere woonkernen.

4.4 Nederland als productieruimte; de doorgeschoten plattelandsontwikkeling

Overlevingsruimte	Productieruimte
	1. Belevingslandbouw 2. Agr. natuur- en landsbeheer 3. Grootschalige productie 4. Agroparkproductie
Milieuruimte	Belevingsruimte

Sfeerbeeld

“Het begon klein als experiment, de minicamping. Dit bleek in een grote behoefte te voorzien. De oorspronkelijke tien plaatsen waren continu bezet zodat stilaan het veld werd uitgebreid. De gemeente bleek hiertegen niet op te treden en de groei kon doorgaan. Niet lang daarna zijn we ook de huisjes gaan bouwen. De campinggasten brachten ons op het idee om producten te verkopen. Eerst vooral eigen producten (melk, vlees), en bewerkingen daarvan (kaas, yoghurt). Al snel verkochten we ook producten van collega-bedrijven, dit was natuurlijk veel efficiënter dan ieder apart, en we verkochten aan iedereen die langs kwam. Daarna volgde de speeltuin en het restaurant. De landbouwtak raakte steeds verder op de achtergrond, mede omdat de inkomsten uit de recreatietak binnen korte tijd die van de landbouw overtroffen. De landbouw werd van hoofdactiviteit steeds meer stoffering of decor voor de overige activiteiten. Het is wel essentieel iets aan landbouw te blijven doen, vooral omdat het bedrijven van landbouw bepaalde ideeën en sympathieën oproept die gasten niet hebben bij ‘gewone’ recreatiebedrijven.”

Omgeving en economie

Mede dankzij de Euro is Europa een sterke economische mogendheid geworden die al veel jaren achtereen sterke economische groei laat zien. Dit gaat samen met een hoog consumptieniveau en een hoge mobiliteit. De oriëntatie is internationaal. Mensen voelen zich inwoner van Europa en willen alle aspecten van hun ‘nieuwe land’ verkennen. Daarnaast is er ook nog een sterke toename van de bevolkingsomvang. Het resultaat van beide ontwikkelingen is een grote congestie op wegen en spoorwegen waardoor het stedelijke netwerk steeds moeilijker te bereiken is. Het welvaartsniveau is hoog en de behoefte aan ruimere woningen en grote tuinen stijgt. Dit uit zich in een grote vraag naar grond en er ontstaan extreem hoge grondprijzen.

De leefomgeving krijgt daarentegen maar weinig aandacht en er worden weinig investeringen gedaan worden in natuur en milieu. Dit gaat samen met minder aandacht voor planning. Hierdoor ontstaat een ongebreidelde groei van allerlei activiteiten in het landelijk gebied. Soms draagt dit bij aan de ruimtelijke kwaliteit, veelal echter staat het economisch gewin voorop en is er weinig aandacht voor natuur en landschap.

Ontwikkeling van Belevingslandbouw

De economie bloeit en groeit en burgers hebben veel geld te besteden. Mensen zijn in hun vrije tijd op zoek naar afwisseling en verscheidenheid. De (grondgebonden)

landbouw wordt in het nauw gedreven door de hoge grondprijzen en heeft nauwelijks de veerkracht om in de stedelijke omgeving aan schaalvergroting te doen. In deze planningsloze omgeving met burgers die sterk op consumptie gericht zijn zoekt de landbouw naar verbreding op allerlei manieren.

De eerste vorm van verbreding bestaat uit de meerwaardestrategie. Boeren proberen inkomen te halen uit het bewerken van primaire producten, bijvoorbeeld door melk niet direct te verhandelen maar er eerst ijs of kaas van te maken en het vervolgens onder een eigen merknaam te verhandelen via internet, boerenwinkels of lokale cateraars. Bij de vermarkting van de producten staan begrippen als landelijkheid, ambachtelijkheid en natuurlijkheid centraal. De strategie krijgt pas echt impact als meerdere boeren gaan samenwerken en een streekproductielijn op gaan zetten. Een voorbeeld hiervan is de Stichting Zeeuwse Vlegel. Dit initiatief is aan het eind van de vorige eeuw gestart door ca. 20 boeren die milieuvriendelijke teelt van baktarwe in Zeeland weer invoerden. Hiervan werd brood gebakken, bier gebrouwen, etc. Ook in andere akkerbouwgebieden is dit idee overgenomen zodat momenteel (we spreken in 2030) circa de helft van het Nederlandse brood met Nederlands graan wordt gebakken.

Een tweede vorm van verbreding is het agrotourisme. Hierbij staat de beleving van het boerenleven centraal. Vormen zijn minicampings, boerenrestaurants, bed-and-breakfast, speeltuinen, kinderpartijtjes etc. Het gaat zowel om dagrecreatie als om verblijfsrecreatie. Vaak begint dit als een kleine nevenactiviteit maar naarmate de activiteit succesvoller is gaat er steeds meer energie, tijd en aandacht naartoe en raakt de landbouwproductietak meer op de achtergrond. Bovendien geldt ook hier dat professionalisering meer kans op succes geeft. Diverse organisaties richten zich op het bereiken van deze professionalisering. Zo worden bedrijven ondersteund bij de opzet van de recreatietak, bij de marketing, en bij de financiering. En ook hier geldt dat een regionale aanpak meerwaarde biedt. Een tochtje naar een kinderboerderij is leuker als er daarna ook gekanood kan worden. Het gaat om het aanbieden van een aantrekkelijke mix aan activiteiten waarvoor een onderlinge taakverdeling nodig is.

De derde en laatste vorm van verbreding betreffen de voeding-, gezondheid- en zorgcentra. Deze centra verlenen diensten specifiek gericht op welzijn en gezondheid. Het vertoeven en werken in de buitenlucht, de aanwezigheid en de verzorging van dieren en het consumeren van natuurlijke voeding vormen belangrijke bestanddelen van de aangeboden diensten. Onder de rook van de stad zijn deze agrarische ondernemingen de kleine oases van rust waar gestresste mensen in retraite gaan om weer op verhaal te komen. Ook dagopvang van gehandicapten, ouderen en kinderen vindt steeds meer plaats in deze centra. Hierbij staat zowel een zorgende functie als een educatieve functie centraal.

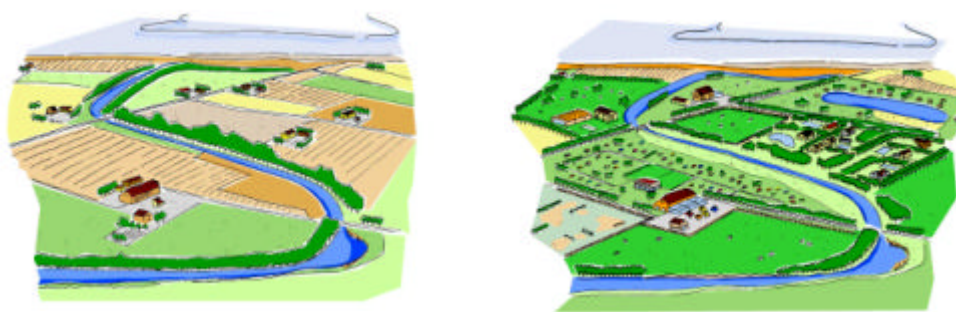
Het spreekt voor zich dat al deze verbredingsactiviteiten het meest gedijen in gebieden waar veel mensen zijn. Dat betekent ruwweg het verstedelijkte gebied beneden de lijn Alkmaar-Enschede. Boven deze lijn zijn verbredingsactiviteiten gekoppeld aan gebieden waar veel verblijfsrecreatie plaatsvindt. Denk hierbij aan de Waddeneilanden, de Friese meren, Drenthe etc.

Grootscheepse overgang op beleavingslandbouw kan een grote ruimtelijke impact hebben. Een voorbeeld hiervan is uitgewerkt in figuur 4.3.

Overige landbouwontwikkelingsrichtingen

In dit scenario krijgt de grootschalige grondgebonden landbouw het moeilijk. Door de hoge grondprijs en de vrijwel vrije vestiging van woningen en bedrijven in het buitengebied wordt landbouw er snel uitgeconcentreerd. Ook de agroproductieparken komen in dit scenario niet echt van de grond. De bulkproductie verdwijnt uit Nederland. Alleen voorlopers op het gebied van technologie en logistiek hebben kansen. Dit betekent dat de meer geavanceerde agroproductieparken, gericht op ontwikkeling en regie wel kansen hebben.

Agrarisch natuur- en landschapsbeheer zal zich beperkt ontwikkelen. Er worden weinig publieke middelen beschikbaar gesteld.

Figuur 4.3 Rivierenlandschap langs de Kromme Rijn

Landschap

De Rijn heeft in het zuidoostelijke deel van de provincie Utrecht, tussen Wijk bij Duurstede en de stad Utrecht, gezorgd voor omvangrijke rivierafzettingen. De betekenis van de rivier is in de loop der eeuwen sterk afgenomen. De afgedamde Kromme Rijn stroomt nu als een smal en rustig water door het landschap.

Het gebied wordt gekenmerkt door hoger gelegen oeverwallen en de lager gelegen komgebieden. De bewoning is vanouds op de oeverwallen gesitueerd. Dat geldt ook voor de boomgaarden. Het landschap is afwisselend en vrij open. Het wordt gekenmerkt door mozaïekachtige verkavelingspatronen en kent de nodige afwisseling door de vaak opvallende historische boerderijen, de opgaande begroeiingen en de buitenplaatsen en landgoederen.

Veranderingen

- Er blijven weinig landbouwbedrijven over. Dit ondanks het feit, dat de geschiktheid van de rivierkleigronden voor landbouwkundig gebruik goed tot zeer goed is. Die kwaliteiten worden overvleugeld door de verstedelijkingsdruk.
- De meeste historische boerderijen worden omgevormd tot woon- en recreatieboerderijen. Op de afbeelding is een voorbeeld gegeven van een boerderij, die is getransformeerd tot camping met verschillende recreatieve voorzieningen, zoals een manege. De Kromme Rijn zal in toenemende mate voor de kleine watersport worden gebruikt.
- De verstedelijking van het landelijk gebied is sterk. Op aantrekkelijke plaatsen op de hogere gronden langs de afgedamde rivier (de oeverwallen) worden verspreid in het landelijk gebied kleine aantrekkelijke woongebieden ontwikkeld. Zij worden gekenmerkt door grote percelen, veel groen en weinig architectonische kwaliteit volgens het motto 'Elk wat wils'.
- Omdat er weinig belang wordt gehecht aan de ecologische aspecten, worden de natuurlijke potenties van het gebied niet of nauwelijks ontwikkeld.
- Er treedt een hoge mate van versnippering van het landschap op. De hoofdstructuren van het landschap, zoals de lanen, raken verbrokken.

4.5 Nederland als belevingsruimte; Boeren voor Natuur plus

Overlevingsruimte	Productieruimte
Milieuruimte	Belevingsruimte 1. Agr. natuur en lsbeheer 2. Belevingslandbouw 3. Agroproductieparken 4. Grootschalige productie

Sfeerbeeld

In de jaren '70-'80 van de vorige eeuw sprak men van 'parkwachter'. Het woord had een negatieve ondertoon. Boeren richtten zich op de echte productie en het beheer van natuur en landschap werd bijna als iets minderwaardigs gezien. Gaandeweg is dat beeld veranderd, mede omdat de gangbare landbouwproductie het steeds moeilijker kreeg en omdat er aan de andere kant financieel aantrekkelijke vormen van beheer ontwikkeld werden. In het begin moest je het natuurbeheer er zo'n beetje bij doen en kreeg je een vergoeding die marginaal te noemen was. Het concept 'Boeren voor natuur' heeft hierin een kentering gebracht. Het idee dat je boeren kunt inzetten voor natuurbeheer, dat dit leidend kan zijn voor de bedrijfsvoering en dat de kosten hiervan niet hoog zijn, sloeg in als een bom. Toen dit idee eenmaal post had gehad bij de boeren ontstonden steeds meer ideeën en initiatieven die voortbouwden op dit concept. Inmiddels wordt ongeveer de helft van de groene ruimte in Nederland beheerd door voormalige boeren. 'Natuurondernemers' worden ze nu genoemd.

Omgeving en economie

De economische structuurverandering en de sterke economische groei die daarmee gepaard ging had de positie van Nederland in Europa nog verder versterkt. De verschuiving van mainports naar brainports zorgde ervoor dat de dienstensector en de kenniseconomie sterker groeiden dan de industrie en de transportsector.

De bevolkingsgroei is aanzienlijk, met name door de hoge immigratie. Hierdoor is er een grote vraag naar woningen en bedrijventerreinen. Daarnaast is er veel aandacht voor het milieu en voor de kwaliteit van de leefomgeving. Meervoudig ruimtegebruik is hiervoor het sleutelwoord. Beleving en esthetiek zijn hierbij richtinggevend, er is veel ruimte voor experimenten, o.a. met allerlei functiecombinaties.

De combinatie van strenge regelgeving op het gebied van milieu en voedselveiligheid en de hoge grondprijzen waren voor veel boeren de reden om ermee te stoppen of te emigreren naar andere landen om daar de eigen strategie te kunnen voortzetten. Veel grondgebonden landbouw verdwijnt uit Nederland. Natuur en landschap staan sterk in de belangstelling. Veel collectieve middelen worden ingezet voor cultuur en landschap en natuur.

Ontwikkeling van Agrarisch natuur- en landschapsbeheer

Het agrarisch cultuurlandschap wordt beschouwd als een belangrijk te bewaren bezit. Dat vereist actieve inspanning want vanzelf blijven landschappen niet geconserveerd. Schaalvergroting, medegebruik, verrommeling e.d. liggen op de loer. Al vanaf circa 1980 wordt geprobeerd met allerlei middelen dit landschap te behouden in bepaalde

delen van Nederland. Aan de landbouw wordt hierbij steeds een belangrijke rol toegekend, de landbouw is drager van het cultuurlandschap. Al geruime tijd zien we dat het om bepaalde vormen van landbouw gaat die hier echt een bijdrage aan leveren en dat veel andere vormen van landbouw meer schade doen dan goed. Een eerste poging de landbouw actief in te zetten bij natuur- en landschapsbeheer bestond uit de Regeling beheersovereenkomsten. Hierbij konden boeren overeenkomsten aangaan met de overheid waarin men zich verplichtte bepaalde activiteiten te doen of juist te laten in ruil voor een beheervergoeding. Na een trage start begon de landbouw deze regeling toch aantrekkelijk te vinden en kwam er veel belangstelling voor. Tegelijkertijd kwamen er ook twijfels over het ecologische resultaat van deze regeling. Als reactie hierop werden de beheersbepalingen verscherpt. Dit betekent dat de gronden veel minder intensief gebruikt konden worden dan eerder. In gebieden met grote potenties voor agrarisch natuurbeheer werd gaandeweg het verschil tussen gangbaar landbouwkundig gebruik en beheersovereenkomsten groot. Natuur- en landschapsbeheer werd een specialisatie binnen de landbouw. Aldus ontstond de 'natuurondernehmer' die het beheer van natuur en landschap tot centraal doel heeft en niet de landbouwproductie. Landbouwproductie is veelal wel een nevenproduct. Bij de natuurondernemers onderscheiden we twee vormen. De eerste vorm is in dienst van een natuurbeherende instantie. Op basis van een vaste vergoeding (salarisering) beheert hij/zij de grond zoals dat in het begin van de 20^e eeuw gebruikelijk was. De tweede vorm is opgekomen omdat veel boeren niet geneigd waren de grond die eeuwenlang in familiebezit was geweest te verkopen. Dit type bedrijf krijgt ook een vaste vergoeding maar blijft daarnaast zelfstandig ondernemer, binnen randvoorwaarden. Deze vorm biedt de vrijheid om allerlei experimenten aan te gaan. Zo wordt geëxperimenteerd met verschillende koeienrassen. Koeien die het ruwvoer dat van de niet-bemeste grond komt goed kunnen verteren en daar nog een redelijke melkproductie op kunnen halen. Koeien die winterhard zijn en niet opgestald hoeven te worden. Dat bespaart kosten voor bebouwing. Op deze manier wordt gezocht naar manieren om de productie aan te passen aan de omstandigheden en toch een redelijk financieel resultaat te halen.

Natuur- en landschapsbeheer is in de loop van de jaren dus steeds meer een specialisatie geworden die bijzondere kennis vereist. Het begeleiden van natuurlijke processen staat centraal en niet het beheersen ervan, zoals in de gangbare landbouw. Het is dus logisch dat een apart bedrijfstype Natuur- en landschapsbeheer ontstaat. Dit betekent een breuk met het idee dat natuur- en landschapsbeheer iets is dat de gangbare landbouw erbij kan doen.

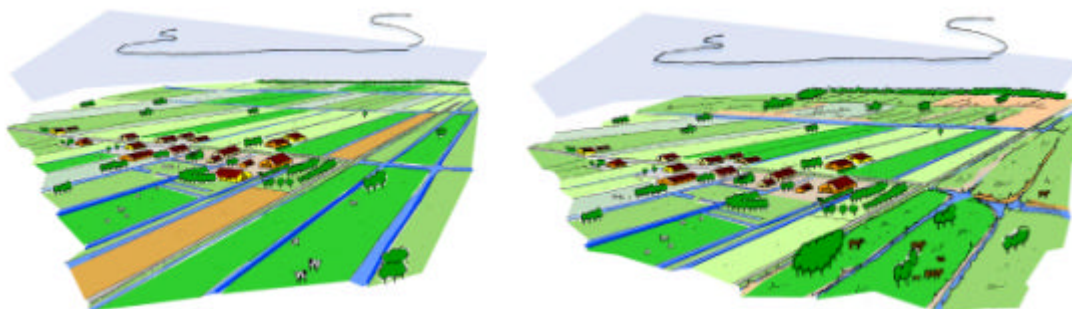
De producten van de natuurlandbouw vinden hun weg in een eigen marktsegment. Bijvoorbeeld bij de gestaag groeiende *slow food* beweging, een beweging die in tegenstelling tot de *fast food* sector veel aandacht schenkt aan productiewijze en herkomst van producten. De immateriële of metakwaliteit van producten staat hierbij centraal.

In figuur 4.4 is de ontwikkelingsrichting Agrarisch natuur- en landschapsbeheer uitgewerkt voor de Krimpenerwaard.

Overige landbouwontwikkelingsrichtingen

Binnen dit scenario zijn er beperkte mogelijkheden voor de grondgebonden productie en de agroproductieparken. Vanwege de hoge economische groei is er

beperkt belangstelling in deze productie te investeren. Bovendien zijn de kosten voor grond en arbeid hoog. Veel landbouwproductie zal naar het buitenland vertrekken. De mogelijkheden voor Belevingslandbouw zijn groter. Er is veel aandacht voor verblijf, recreatie en beleving in het groen. Vanuit de overheid worden echter strenge restricties gesteld aan de ontwikkeling van Belevingslandbouw. Alleen vormen die landschappelijk goed in te passen zijn krijgen kansen.

Figuur 4.4 Veenweide- of slagenlandschap in de Krimpenerwaard

Landschap

Het veenweidelandschap wordt gekenmerkt door de lange lijnvormige dorpen en de veelal diepe opstreckende verkavelingen. De ontginningen hebben plaatsgevonden vanuit de dorpen (= de occupatie- of ontginningsassen). De ontginningen dateren uit de middeleeuwen. De veenweidegebieden zijn in blokken verkaveld. Deze ontginningseenheden zijn in veel gevallen, zeker in de Krimpenerwaard, nog goed herkenbaar. Deze ontginningsvorm heeft er toe geleid, dat er sprake is van een voorkant, de plaats waar de boerderijen zijn gesitueerd en een achterkant, waar weteringen en houtkaden worden aangetroffen. De graslanden die het verst van de boerderijen verwijderd liggen, werden vroeger gebruikt als hooilanden.

De waarden nemen gezien de opbouw van de bodem en de historische ontwikkeling een speciale plaats in het veenweidegebied in. Waarden, zoals de Krimpenerwaard, de Lopikerwaard en de Alblasserwaard, worden omgeven door rivieren en veenstromen. Bij de Krimpenerwaard zijn dat de Hollandsche IJssel, de Lek en de Vlist.

Veranderingen

- De landbouwgronden worden als grasland gebruikt. In het gebied vindt geen maïsteelt meer plaats. Het karakteristieke graslandkarakter van de veenweidegebieden wordt hersteld.
- Het aantal boerderijen neemt af. De vrijkomende boerderijen worden op een cultuurhistorisch verantwoorde wijze verbouwd tot woonboerderijen. Voor nieuwbouw is in dit landschap slechts bij hoge uitzondering plaats.
- Er wordt veel geïnvesteerd in natuur en landschap. De achtereinden van de lange slagen worden natuurgebied met hooilanden, water, rietlanden en hier en daar elzenbroekbosjes. In dat gebied wordt een hoger peil aangehouden. Recreatief medegebruik over water en kaden is mogelijk. Dat gebied kan tevens als buffer voor gebiedseigen water worden gebruikt. In droge perioden kan daarvan voor de landbouwgronden gebruik worden gemaakt.
- Het gebied aan de rechterzijde van de figuur wordt beheerd als weidevogelgebied. Het gebruik van het grasland wordt geëxtensiverd. Tevens is er veel aandacht voor slootrandenbeheer. Er is sprake van een verhoogde waterstand. De graslanden worden er begrast door vleeskoaien.
- Er wordt veel zorg en aandacht besteed aan de cultuurhistorische kwaliteiten van dit specifieke visueel open veenweidelandschap. Behoud en herstel van de landschappelijke kwaliteiten staat hoog in het vaandel. Verrommeling wordt zoveel mogelijk voorkomen.

4.6 Ruimtelijke kwaliteit

In deze paragraaf worden de ruimtelijke gevolgen van de ontwikkelingen in de vier scenario's beschreven. Hierbij wordt onder andere gebruik gemaakt van de criteria van ruimtelijke kwaliteit uit de Vijfde Nota voor de ruimtelijke ordening (VROM, 2001). Met name de criteria Ruimtelijke diversiteit, Economische en maatschappelijke functionaliteit, Duurzaamheid en Aantrekkelijkheid en Menselijke maat zijn relevant. De ruimtelijke effecten worden besproken per ontwikkelingsrichting, eerst binnen het scenario waarin de richting is uitgewerkt en daarna binnen de andere scenario's.

Grootschalige grondgebonden productie

Overlevingsruimte 1. Grootschalige productie	Productieruimte
	3. Grootschalige productie
Milieuruimte	Belevingsruimte
2. Grootschalige productie	4. Grootschalige productie

Er is in het scenario 'Nederland als overlevingsruimte' minder aandacht voor milieu, planning en ruimtelijke kwaliteit. Boeren die stoppen mogen hun bedrijfsgebouwen zonder veel restricties doorverkopen. De werkgelegenheid moet worden gestimuleerd en er gelden er weinig beperkingen voor allerlei bedrijvigheid in het landelijk gebied. Dit uitzwermen van allerlei bedrijven over het landelijk gebied vindt vooral plaats langs de doorgaande wegen en binnen de stedelijke invloedsfeer. In de groene ruimte ontstaat een tweedeling. De gebieden die ver van de stedelijke centra liggen (Noord-Nederland, Flevoland, Zeeland) zijn grootschalig en over het algemeen monofunctioneel. Daarnaast zijn er rond de steden zones waar een sterke vermenging van rood en groen optreedt.

In de zones waar grootschalige grondgebonden productie optreedt is de *Ruimtelijke diversiteit* gering. Het landbouwkundig gebruik overheerst het landschap en natuurlijke verschillen en variatie worden steeds meer gedempt. De *Economische functionaliteit* is redelijk groot. In de landbouwzones is de grondprijs laag en wordt het grondgebruik voor een groot deel door de landbouw bepaald. In de meer verstedelijkte zones is eveneens de *Ruimtelijke diversiteit* gering. Het criterium ecologische *Duurzaamheid* moet ook als gering beoordeeld worden. Vanwege de beperkte aandacht voor milieu in dit scenario is ook in de landbouw weinig gewerkt aan verduurzaming. De landbouwgebieden zijn grootschalige landschappen, die niet *Aantrekkelijk* zijn voor recreanten.

De grootschalige grondgebonden productie in de andere scenario's vertoont een iets ander beeld. In de scenario's 'Nederland als milieuruimte' en 'Nederland als belevingsruimte' is er meer aandacht voor milieu en landschap en zal worden geprobeerd de schaalvergroting in de landbouw te (be)geleiden. Indien dit succesvol is dan zullen ruimtelijke verschillen binnen Nederland wel degelijk van belang blijven

voor de ontwikkeling van de landbouw. In de kleinschalige gebieden zullen de mogelijkheden voor forse schaalvergroting beperkter blijven. Dit betekent een positieve score op het criterium *Ruimtelijke diversiteit*. Ook wat betreft *Duurzaamheid* zal het beeld anders zijn. De grootschalige grondgebonden productie zal moeten voldoen aan strengere milieu-eisen en randvoorwaarden en daarmee hoger scoren op *Duurzaamheid*. In de scenario's met hoge economische groei ('Nederland als marktruimte' en 'Nederland als belevingsruimte') zal de *Economische functionaliteit* van grootschalige grondgebonden productie lager scoren. Door de hoge grondprijzen in deze scenario's zal de grondgebonden productie economisch in het nadeel zijn ten opzichte van het buitenland.

Een samenvatting van de scores per scenario op de criteria van ruimtelijke kwaliteit staat in tabel 4.1.

Tabel 4.1 Samenvatting ruimtelijke kwaliteit per scenario voor ontwikkelingsrichting Grootschalige grondgebonden productie

	Ned. als overlevingsruimte	Ned. als milieu-ruimte	Ned. als productie-ruimte	Ned. als belevingsruimte
Ruimtelijke diversiteit	-	+	-	+
Economische en maatschappelijke functionaliteit	+	0	-	-
Duurzaamheid	-	+	-	+
Aantrekkelijkheid en menselijke maat	-	-	-	-

Agroproductieparken

Overlevingsruimte	Productieruimte
2. Agroproductieparken	
	4. Agroproductieparken
Milieuruimte	Belevingsruimte
1. Agroproductieparken	
	3. Agroproductieparken

Met de agroproductieparken is de primaire landbouwproductie sterk geconcentreerd. Economische doeleinden staan in de parken centraal. Door het mechanisme van de 'ruimtepomp' (weghalen van intensieve productie uit het landelijk gebied creëert ruimte) ontstaan andere kwaliteiten in de 'vertrekgebieden'. In het scenario 'Nederland als milieuruimte' wordt hier veel aandacht aan besteed. In de gebieden met agroproductieparken neemt derhalve de *Ruimtelijke diversiteit* toe. Er ontstaat een sterkere scheiding tussen productiegebieden en niet-productiegebieden. *Economische functionaliteit* van de agroproductieparken is een randvoorwaarde, als ze economisch niet haalbaar zijn ontstaan ze niet. Het criterium *Duurzaamheid* kan worden betrokken op de Agroproductieparken maar ook op de vertrekgebieden. Verwacht wordt dat voor beide gebieden in dit scenario een positieve score hierop mogelijk is. De parken moeten ecologisch en milieutechnisch duurzaam worden, dat is een randvoorwaarde. In de vertrekgebieden zal bovendien de ecologische duurzaamheid sterk worden

verbeterd. Ook voor het criterium *Aantrekkelijkheid en menselijke maat* geldt een verschillende beoordeling voor de parken zelf en de ‘vertrekgebieden’. Bij de parken zelf zal veel aandacht nodig zijn voor ruimtelijke inpassing en *Menselijke maat*. Naar verwachting zal de *Aantrekkelijkheid* van de ‘vertrekgebieden’ sterk toenemen.

In het scenario ‘Nederland als belevingsruimte’ is het effect van Agroproductieparken op de ruimtelijke kwaliteit ongeveer gelijk aan die in het scenario ‘Nederland als milieuruimte’. In beide scenario’s is aandacht voor duurzaamheid en ruimtelijke inpassing. In de scenario’s waarin beperkte aandacht voor natuur en milieu voorkomt zal dit minder gelden. De economische functionaliteit zal mogelijk negatief scoren in het scenario ‘Nederland als overlevingsruimte’. In dit scenario is er weinig technologische ontwikkeling en zal de meerwaarde van clustering van bedrijven en activiteiten mogelijk niet worden ontwikkeld.

Een samenvatting van de scores per scenario op de criteria van ruimtelijke kwaliteit staat in tabel 4.2.

Tabel 4.2 Samenvatting ruimtelijke kwaliteit per scenario voor ontwikkelingsrichting Agroproductieparken

	Ned. als overlevingsruimte	Ned. als milieuruimte	Ned. als productieruimte	Ned. als belevingsruimte
Ruimtelijke diversiteit	+	+	+	+
Economische en maatschappelijke functionaliteit	-	+	+	+
Duurzaamheid	0	+	0	+
Aantrekkelijkheid en menselijke maat	- / +	- / +	- / +	- / +

Belevingslandbouw

Overlevingsruimte	Productieruimte
	1. Belevingslandbouw
3. Belevingslandbouw	
Milieuruimte	Belevingsruimte
	2. Belevingslandbouw
4. Belevingslandbouw	

In het scenario ‘Nederland als productieruimte’ is het milieubewustzijn laag en worden veel investeringsbeslissingen eigenlijk alleen door financiële ingevingen gestuurd. Er is weinig ordening en er ontstaat een rommelig gebruik van ruimte. Het contrast tussen stad en land vermindert; Nederland verandert in een grote parkstad met allerlei stedelijke activiteiten die door groene activiteiten heen lopen. *Ruimtelijke diversiteit* is op een lager schaalniveau wel te zien maar op een hoger schaalniveau vindt eigenlijk overal het zelfde plaats. Er treedt een soort vervlakking op doordat stedelijke en agrarische activiteiten overal voorkomen. Een dergelijke ontwikkeling is ook wel getypeerd een ‘tutti-frutti-landschap’; wel afwisseling maar alles heel gewoon en eigenlijk overal dezelfde afwisseling. De *Ruimtelijke diversiteit* in dit scenario neemt derhalve af. De *Economische en maatschappelijke functionaliteit* neemt echter toe. De

Belevingslandbouw voldoet sterk aan de maatschappelijke vraag. Voor *Duurzaamheid* is echter weinig aandacht. De effecten voor *Aantrekkelijkheid en menselijke maat* zijn in het algemeen moeilijk te geven. Ze zijn sterk afhankelijk van invulling en lokale omstandigheden.

In de andere scenario's zal de *Ruimtelijke diversiteit* als gevolg van de Belevingslandbouw minder negatief zijn. In het scenario 'Nederland als overlevingsruimte' zal de uitspreiding van activiteiten over Nederland heen minder sterk zijn en zullen binnen Nederland meer verschillen tussen stad en land blijven bestaan. In de scenario's met meer aandacht voor natuur en milieu wordt verwacht dat ook meer aandacht zal worden besteed aan de inpassing van Belevingslandbouw. De criteria *Duurzaamheid* en *Aantrekkelijkheid en menselijke maat* scoren dan ook gunstiger.

Een samenvatting van de scores per scenario op de criteria van ruimtelijke kwaliteit staat in tabel 4.3.

Tabel 4.3 Samenvatting ruimtelijke kwaliteit per scenario voor ontwikkelingsrichting Belevingslandbouw

	Ned. als overlevingsruimte	Ned. als milieu-ruimte	Ned. als productie-ruimte	Ned. als belevingsruimte
Ruimtelijke diversiteit	0	0	-	0
Economische en maatschappelijke functionaliteit	0	0	+	+
Duurzaamheid	-	0	-	0
Aantrekkelijkheid en menselijke maat	-	+	-	+

Agrarisch natuur- en landschapsbeheer

Overlevingsruimte	Productieruimte
	2. Agr. natuur- en lsbeheer
4. Agr. natuur en lsbeheer	
Milieuruimte	Belevingsruimte
	1. Agr. natuur en lsbeheer
3. Agr. natuur en lsbeheer	

In het scenario 'Nederland als belevingsruimte' wordt veel groen bewaard en ontwikkeld. De leefbaarheid van het landelijk gebied neemt toe door de toenemende welvaart en de grote aandacht voor kwaliteit van de leefomgeving. De *Ruimtelijke diversiteit* binnen Nederland zal toenemen. Voor de ontwikkelingsrichting Agrarisch natuur- en landschapsbeheer worden de abiotische omstandigheden sterk bepalend. Dit komt omdat krachtvoer en kunstmest maar zeer beperkt worden toegepast en derhalve niet de natuurlijke verschillen in omstandigheden compenseren. De verschillen in bodem en landschap binnen Nederland komen tot uiting in verschillende vormen van Natuurlandbouw. *Duurzaamheid* is een intrinsieke waarde van dit landbouwsysteem. De economische duurzaamheid is verankerd in de ecologische samenleving. Deze is bereid te betalen voor de producten van Natuurlandbouw: voedsel, landschap en biodiversiteit. De ecologische hoofdstructuur wordt

met de inzet van agrarische beheerders gerealiseerd, vooral in de natte delen van Nederland. De *Economische en maatschappelijke functionaliteit* van deze ontwikkelingsrichting is niet éénduidig. Van groot belang blijft steeds de bereidheid van de samenleving structureel voor deze vorm van beheer te betalen.

In de andere scenario's is de betekenis van Agrarisch natuur- en landschapsbeheer grotendeels gelijk. Het systeem houdt in dat veel aandacht is voor *Duurzaamheid* en *Aantrekkelijkheid en menselijke maat*. De *Economische functionaliteit* is de achilleshiel van het systeem. In de scenario's met veel aandacht voor natuur en milieu zal dit meer gewaarborgd zijn dan in scenario's met weinig aandacht hiervoor.

Een samenvatting van de scores per scenario op de criteria van ruimtelijke kwaliteit staat in tabel 4.4.

Tabel 4.4 Samenvatting ruimtelijke kwaliteit per scenario voor ontwikkelingsrichting Agrarisch natuur- en landschapsbeheer

	Ned. als overlevings- ruimte	Ned. als milieu- ruimte	Ned. als productie- ruimte	Ned. als belevings- ruimte
Ruimtelijke diversiteit	+	+	+	+
Economische en maatschappelijke functionaliteit	-	-	0	0
Duurzaamheid	+	+	+	+
Aantrekkelijkheid en menselijke maat	+	+	+	+

5 Conclusies en opgaven voor beleid en onderzoek

5.1 Conclusies

De Nederlandse agrosector is te typeren als relatief sterk. Delen ervan staan onder druk, met name de akkerbouw, de varkenshouderij en de leghennenhouders. De graasdierhouderij en de glastuinbouw (vooral sierteelt) zijn sterk.

In dit rapport worden vier ontwikkelingsrichtingen beschreven die de toekomst van de landbouw in hoofdlijnen typeren. Alle ontwikkelingsrichtingen zijn, soms in de kiem, reeds aanwezig. In dit rapport zijn ze uitvergroot en doorgedacht naar de toekomst. Op basis van deze exercitie trekken we hier conclusies zowel wat betreft de richtingen zelf als wat betreft de betekenis voor verschillende delen van Nederland.

Alle vier de ontwikkelingsrichtingen hebben in principe potenties. Hoe, waar en in welke mate ze zich ontwikkelen hangt af van veel omstandigheden. De belangrijkste hiervan zijn de ontwikkeling van het EU-landbouwbeleid en de mate waarin de maatschappij een rol toekent aan de landbouw bij het beheer van het landelijk gebied en hier ook geld voor over heeft. In een situatie van hoge economische groei en veel aandacht voor het agrarische cultuurlandschap zal men dit geld er wel voor over hebben. Bij lage economische groei en geringe aandacht voor het landschap wordt dit een serieus probleem.

De *grootschalige grondgebonden landbouw* blijft in Nederland een factor van betekenis. Met name de Nederlandse melkveehouderij is sterk en verwacht wordt dat deze zich ook bij een geliberaliseerde markt zal kunnen handhaven. Een sterke schaalvergroting wordt hierbij voorzien, gepaard gaand met een verschuiving naar de traditionele akkerbouwgebieden. Bij een situatie met hoge economische groei zal de grondgebonden landbouw zich meer concentreren in de betere productiegebieden. Bij lagere economische groei wordt meer verspreide productie verwacht. In gebieden met veel natuur- en landschapswaarden leidt de schaalvergroting tot een afname van de ruimtelijke kwaliteit. Het is een uitdaging voor betrokken partijen deze ontwikkeling zodanig vorm te geven dat de ruimtelijke kwaliteit (in essentie) behouden blijft.

De ontwikkeling van *agroproductieparken* kan een grote bijdrage leveren aan de ruimtelijke kwaliteit van gebieden. Concentratie van intensieve veehouderij en/of glastuinbouw kan leiden tot geheel nieuwe concepten van productie. Ontwikkeling van deze concepten treedt het sterkst op in een scenario met hoge economische groei en veel technologische ontwikkeling. Bij lage economische groei zal het accent liggen op concentratie van primaire productie. Sanering van de huidige verspreide vestigingen biedt mogelijkheden meer ecologische en landschappelijke kwaliteit te ontwikkelen. Bij de ontwikkeling van agroproductieparken is dus zowel aandacht

nodig voor de vestigingslocaties als voor de ‘vertrekgebieden’. Agroparkproductieparken vergen grote investeringen, hierbij heeft de overheid minstens een faciliterende rol.

De *belevingslandbouw* maar ook *agrarisch natuur- en landschapsbeheer* zijn richtingen die veel ruimtelijke kwaliteit op kunnen leveren. Met name de belevingslandbouw voldoet aan een sterke maatschappelijke vraag naar allerlei activiteiten waarbij de landbouw de omgeving verzorgt waarin dat plaatsvindt. De financiering van beide ontwikkelingsrichtingen vraagt nog veel aandacht, met name indien het verschil in bedrijfsvoering met de productiegerichte landbouw groter wordt en de inkomstenstroom uit productielandbouw beperkter wordt. Verwacht wordt dat structurele financiering van deze vormen van landbouw onder druk komt te staan in een situatie met lage economische groei. Bij hoge economische groei zullen er meer publieke middelen beschikbaar worden gesteld. Naar verwachting zal professionalisering van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer en van de belevingslandbouw leiden tot specialisatie en zal de koppeling met de productiegerichte landbouw worden verbroken. Dit maakt het eens te meer noodzakelijk veel aandacht te besteden aan de financiering. Natuur- en landschapsbeheer zal voor het grootste deel uit publieke middelen moeten worden gefinancierd, belevingslandbouw zal zich meer richten op private financiering.

Zowel de richting Belevingslandbouw als de richting Agrarisch natuur- en landschapsbeheer hebben baat bij onderlinge samenwerking. De ecologische en landschappelijke effecten van natuur- en landschapsbeheer zijn groter indien het gaat om grotere eenheden en om netwerken. De mogelijkheden voor belevingslandbouw zijn groter indien de omgeving meewerkt, dat wil zeggen dat de activiteit plaatsvindt in een aantrekkelijke omgeving waar bovendien ook nog iets anders te beleven is. Dit vraagt een regelgeving om de ruimtelijke kwaliteit van de groene ruimte te versterken en toch ruimte te geven aan private initiatieven.

Vertaling van de ontwikkelingsrichtingen naar gebieden in Nederland levert het volgende beeld op:

- De huidige akkerbouwgebieden zullen een transformatie ondergaan richting grootschalige melkveehouderij. De opgave hier is het vormgeven aan een duurzame melkveehouderij die recht doet aan de kwaliteiten van deze gebieden.
- In gebieden met moeilijke omstandigheden voor de landbouw en met veel landschappelijke kwaliteit kan, het accent komen te liggen op de richtingen Agrarisch natuur- en landschapsbeheer en Belevingslandbouw. De mate waarin dit gebeurt is afhankelijk van het gevoerde beleid en de beschikbare middelen. Kansen voor deze ontwikkelingen liggen in de veenweidegebieden in West-Nederland, Zuid-Limburg, de Veluwe en Noordwest-Overijssel. Met name de richting Agrarisch natuur- en landschapsbeheer vraagt flinke steun uit de publieke middelen. De opgave in deze gebieden is het economisch draagvlak onder deze vormen van landbouw te verstevigen.
- In de zandgebieden van Nederland worden grote veranderingen verwacht. Zandgronden zijn voor de grondgebonden landbouw in het nadeel ten opzichte van de andere gronden vanwege milieukundige beperkingen. Een bijkomend probleem is dat de zandgebieden soms te weinig identiteit en kwaliteit hebben

behouden voor het succesvol inzetten op Agrarisch natuur- en landschapsbeheer of Belevingslandbouw. In het zuidelijk zandgebied dreigt het gevaar van 'verrommeling'. Veel ruimte zal opgevuld worden met vormen van niet-agrarisch gebruik: wonen, werken, bedrijvigheid, recreatie, nieuwe buitenplaatsen en landgoederen. De opgave is hier het goed opvangen en vormgeven aan deze ontwikkelingen. In het oostelijk zandgebied zal dit op termijn ook gaan spelen. In het noordelijk zandgebied kan de landbouw het mogelijk langer volhouden doordat er minder druk is van andere functies. De opgave ligt hier in het zoeken en vormgeven van nieuwe vormen van landgebruik die het beheer van de ruimte invullen.

De vier uitgewerkte ontwikkelingsrichtingen in de landbouw laten zien dat de vraagstukken rond de landbouw uiteenlopen. Per ontwikkelingsrichting zijn specifiek toegesneden doelstellingen, beleidsinstrumenten en sturingsmechanismen nodig. Met name de ontwikkeling van adequate sturingsinstrumenten voor de verschillende vormen van landbouw vraagt nog veel aandacht.

De uitwerking naar gebieden laat bovendien zien dat landbouwonwikkeling in de context van gebieden moet worden bekeken. Een context waarbij landbouw veelal niet de hoofdactiviteit is maar één van de activiteiten die samen met andere activiteiten en functies vorm moet krijgen. De in dit rapport beschreven ontwikkelingen kunnen aanknopingspunten bieden voor dergelijk gebiedsgericht (landbouw)beleid.

5.2 Opgaven voor beleid en onderzoek

Uit de beschreven landbouwonwikkelingsrichtingen volgen opgaven voor beleid en (vervolg)onderzoek. Deze zijn:

- Begeleiden van het verwachte proces van schaalvergroting bij de grondgebonden landbouw. Aangeven onder welke condities schaalvergroting kan plaatsvinden.
- Bij de ontwikkeling van agroproductieparken aandacht geven aan zowel de ruimtelijke kwaliteit van de parken zelf als die van de 'vertrekgebieden'. Wat blijft er achter en welke functie met welk beheer kan dit krijgen? Op welke wijze kan de overheid de ontwikkeling van agroproductieparken faciliteren, opdat de mogelijke verbetering van de ruimtelijke kwaliteit wordt bereikt?
- De ontwikkeling van gebiedsconcepten voor belevingslandbouw. Tot dusver wordt belevingslandbouw veelal uitgeoefend als individuele activiteit. Combinatie van verschillende activiteiten en gerichte marketing hiervoor kunnen meerwaarde opleveren. Vragen hierbij zijn welke combinaties het best voldoen, welke betekenis dit heeft voor de ruimtelijke kwaliteit en wat de rol van de overheid hierbij kan zijn.
- Duurzame structurele financiering van agrarisch natuur- en landschapsbeheer in een situatie waarin de koppeling met de productiegerichte landbouw steeds meer wordt losgelaten.
- Onderzoek naar en ontwikkeling van verschillende vormen van sturing voor de verschillende ontwikkelingsrichtingen.

- Ontwerpen voor verschillende landbouwontwikkelingsrichtingen, bijv. ontwerpen voor melkveebedrijven in de akkerbouwgebieden, agroproductieparken in verschillende typen gebieden, gespecialiseerde natuur- en landschapsbedrijven, samenwerkingsvormen voor belevingslandbouw en voor natuur- en landschapsgerichte bedrijven.
- Landbouw in Europese context: hoe zijn de ontwikkelingsrichtingen te typeren in internationaal perspectief? Welke relaties zijn er? Wat kunnen we hiervan leren?

Bij de inpassing van ontwikkelingsrichtingen in gebieden en het vormgeven aan gebiedsgericht (landbouw)beleid liggen de volgende opgaven:

- Vormgeven aan en inpassen van duurzame melkveehouderij in de huidige akkerbouwgebieden.
- Professionalisering van agrarisch natuur- en landschapsbeheer en van belevingslandbouw in landschappelijk aantrekkelijke gebieden als het Groene Hart en Zuid-Limburg.
- Faciliteren van nieuwe vormen van landgebruik voor de marginaliserende zandgebieden zodanig dat de ruimtelijke kwaliteit niet wordt geschaad. Ontwikkelen van nieuwe landschapstructuren op basis van nieuwe landgebruiksvormen en minder op landbouwkundig gebruik.
- Verkenning van de relatie tussen de agroketens en gebiedsgerichte doelstellingen en -beleid. De productielandbouw wordt steeds sterker aangestuurd door de keten (toeleverende en verwerkende bedrijven, retail, consument). Voor het ruimtelijk beleid is juist een gebiedsgerichte aansturing nodig. Hoe zijn deze beide benaderingen te combineren? Welke mogelijkheden zijn er voor gebiedsgericht landbouwbeleid?

In dit rapport is aan een aantal zaken maar beperkt aandacht gegeven terwijl ze wel relevant zijn voor de ruimtelijke ontwikkeling van de landbouw. Nadere verkenningen hiernaar zijn nodig. Dit betreft:

- De relatie landbouw en water; het waterbeleid omvat verschillende invalshoeken en problemen zoals ruimte voor waterberging bij calamiteiten, vernatting van gebieden voor ecologische doeleinden, de verziltingsproblematiek en het tegengaan van verdroging. Deze invalshoeken beïnvloeden op verschillende manieren de landbouw. Een nadere verkenning hiernaar is nodig, met name naar de samenhang tussen al deze aspecten.
- De relatie landbouw en verstedelijking. Hierbij gaat het bijv. om de locaties waar sterke stedelijke ontwikkeling te verwachten is en de betekenis hiervan voor de landbouw. Of om de betekenis van sterke economische expansie waarbij veel landbouwgrond wordt opgekocht voor andere doeleinden (de ‘verparking’). Wat betekent dit voor de resterende landbouw? En voor het cultuurlandschap?

Literatuur

Backus, G.B.C., 2001. *Parels in de Peel; Intensieve veehouderij en natuur in Nederland Plattelandstad*. Natuurplanbureau, Reeks 'Planbureau-werk in uitvoering', Werkdocument 2001/08, LEI, Den Haag.

Bondt, N, R. Hoste, J.A. Boone, J.H. Wisman & G.B.C. Backus, 2001. *Kostprijsontwikkeling varkensvlees. Productiekosten in 1999 en verwachting voor 2004*. Rapport 2.01.07, LEI Den Haag.

Bondt, N. & P.L.M. van Horne, 2001. *Kostprijsontwikkeling kuikenvlees. Basisjaar 1999*. LEI, Den Haag.

Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen & M.G.A. Leeuwen, 1999. *Inkomensgevolgen voor de Nederlandse landbouw van de besluiten van de Europese Regeringsleiders op 26 maart 1999*. LEI, Den Haag.

Bont, C.J.A.M. de (red.), 2001. *Actuele ontwikkeling van de bedrijfsresultaten en inkomens tot 2001*. Rapport 1.01.03, LEI, Den Haag.

Bont, C.J.A.M. de, J.F.M. Helming, J.H. Jager, S.R.M. Janssens & G.S. Venema, 2001. *Hoe bouwt de boer voort? Ontwikkeling van akkerbouw en andere opengrondsteelten in de Nederlandse akkerbouwregio's*. Rapport 6.01.03, LEI, Den Haag.

Brouwer, F.M., F.E. Godeschalk, P.J.G.J. Hellegers & H.J. Kelholt, 1995. *Mineral Balances of the European Union at a farm level*. LEI-DLO, Den Haag.

Centrum voor Landbouw en Milieu, 2001. *Agrarische natuurverenigingen in opkomst; Een eerste verkenning naar natuurbeheeractiviteiten van agrarische natuurverenigingen*. CLM 516, Utrecht.

Commissie Waterbeheer 21^e eeuw, 2000. *Waterbeleid voor de 21^e eeuw; Geef water de ruimte en de aandacht die het verdient*.

Dinther, M. van, 2002. *Boeren vernieuwen tegen verdrukking in*. De Volkskrant, 11-6-2002.

Dirks, B., 2002. *Stedelingen bedenken en beschermen de natuur juist*. De Volkskrant, 13 februari 2002.

Douw, Leo en Jaap Post (red.), 2000. *Kracht door verandering. De ontwikkeling van de Nederlandse agrosector; achtergronden en perspectief*. Jubileumuitgave LEI, Den Haag.

Eck, W. van, B. van der Ploeg, K.R. de Poel & B.W. Zaalmlink, 1996. *Koeien en koersen; ruimtelijke kwaliteit van melkveehouderijsystemen in 2025*. SC-DLO en LEI-DLO. SC-Rapport 431.1, Wageningen.

Eck, W. van, G.J. Noij & A. Wintjes, 1997. *Landbouw op de kaart; een visie op de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling*. In: Jaarboek 1997, DLO-Staring Centrum, Wageningen.

Europese Commissie, 1995. *Europa 2000+ - Samenwerking voor de ruimtelijke ordening van Europa*. Luxemburg: Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen.

Geertsema, W., 2002. *Plant survival in dynamic habitat networks in agricultural landscapes*. Alterra Scientific Contributions 9, Wageningen.

Ham, A. van den & M.E. Ypma, 2000. *Verbreiding op landbouwbedrijven. Met visie en creatieve vasthoudendheid naar succes*. Rapport 7.00.02, LEI, Den Haag.

Hillebrand, J.H.A. & B. Koole (red.), 1999. *Atlas ontwikkeling landbouw; onderzoek in opdracht van Ministerie van VROM/Rijksplanologische Dienst*. Rapport 4.99.11, LEI, Den Haag.

LEI, 2001. *Landbouw-Economisch Bericht 2001*. PR 1-01, LEI, Den Haag.

Luijt, J., 2002. *Grondmarkt in segmenten 1998 – 2000*. Rapport 4.02.01, LEI, Den Haag.

Ministerie van LNV, 2002. *Structuurschema Groene Ruimte 2; Samen werken aan groen Nederland*. Den Haag

Ministerie van VROM, 2001. *Ruimte maken, ruimte delen; Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 2000/2020*. Deel 1, Ontwerp Planologische kernbeslissing Nationaal Ruimtelijk Beleid.

Ministerie van VROM, 2002. *Ruimte maken, ruimte delen; Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening*. Deel 3, Kabinetsstandpunt.

PPO/LEI, 2001. *Concurrentiekracht glasgroente*. Brochure PPO en LEI.

Massink, H. & G. Meester, 2002. *Boeren bij vrijhandel; De Nederlandse agrosector bij handelsliberalisatie en EU-uitbreiding; een verkenning*. Ministerie van LNV, Den Haag.

Ruimtelijk Planbureau & Katholieke Universiteit Nijmegen, 2002. *SceNe; een kwartet ruimtelijke SCENARIO's voor Nederland*.

Smeets, P.J.A.M., 2002. *Landbouw in de Noordwest-Europese Deltametropool*. (in prep.)

Stortelder, A.H.F., R.A.M. Schrijver, H. Alberts, A. van den Berg, R.G.M. Kwak, K.R. de Poel, J.H.J. Schaminée, I.M. van den Top & P.A.M. Visschedijk, 2001. *Boeren voor natuur; De slechtste grond is de beste*. Alterra, rapport 312, Wageningen.

Veeneklaas, F.R., J.M.J. Farjon en Th. Vogelzang, 2001. *Platteland natuurlijk. Een schets van het verwachte en gewenste grondgebruik in het agrarisch gebied in 2020*. Alterra-rapport 302, Alterra, Wageningen.

Wilt, J.G. de, H.J. van Oosten en L. Sterrenberg, 2000. *Agroproductieparken: perspectieven en dilemma's*. Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, rapport nr. 00.2.001. Den Haag.

Bijlage 1 Samenvatting Scenario's voor Nederland (SceNe)

NEDERLAND ALS OVERLEVINGSRUIMTE

‘In de verrommelde ruimte treedt steeds meer scheiding op’

Indicatoren	Toestand in 2030
• Politiek en Bestuur	Internationaal: EU breidt sterk uit, weinig integratie, logge bureaucratie, weinig invloed Nationaal: weinig invloed, single issue partijen, populisme, centralisme, overregulering, doorgeschoten poldermodel, corruptie, beleid werkt niet, fatalistisch Regionaal / lokaal: weinig invloed
• Economie	Internationaal: zwaartepunt naar Zuid en Oost Azië, weinig internationale samenwerking Nationaal: lage groei door tegenvallende wereldhandel en wet van de remmende voorsprong, weinig verandering in economische structuur: logistiek wordt belangrijker en dienstensector minder belangrijk, 'informele' economie Sociaal-economisch: scherpe tweedeling tussen arm en rijk Landbouw: <u>vooral grondgebonden landbouw</u>
• Technologie	Verbetering bestaande technologieën, nauwelijks technologische doorbraken
• Sociaal-cultureel	Sociale binding: Sterke polarisering tussen klassen en etnische groepen, <u>veel probleemgroepen</u> Recreatie: dichtbij huis, activiteiten in rommelzones
• Milieu	Aandacht gericht op stimuleren van economische groei, niet op milieu, korte termijndenken, <u>enkele rampen</u>
• Demografie	Bevolkingsgroei: laag, 'brain drain' vooral naar Azië Vergrijzing: neemt toe, emigratie overtreft immigratie Primaire verbanden: <u>versterking van gezinnen</u>

NEDERLAND ALS PRODUCTIERUIMTE

'Het is goed geld verdienen in de Europese ruimte'

Indicatoren	Toestand in 2030
Politiek en Bestuur	Internationaal: EU breidt beperkt uit, integratie is sterk (federatie), invloed op economisch gebied steeds groter (deregulering) Nationaal: uitvoering van EU-beleid centraal (vrije markt), Partij van de Vrijheid, individualistisch Regionaal / lokaal:
Economie	Internationaal: zwaartepunt ligt in Noord-Amerika en EU, veel economische samenwerking, <u>Nederland doet het beter dan de rest in EU</u> Nationaal: groei in ons land hoger dan in EU, structuur verschuift naar kennis- en innovatie-economie Sociaal-economisch: grote verschillen tussen arm en rijk, conflicten afgekocht, grote en diverse consumptie Landbouw: vooral kennisintensieve landbouw
Technologie	Consumenten-, communicatie- en gentechnologie nemen een hoge vlucht, privaat gefinancierde universiteiten spelen grote rol
Sociaal-cultureel	Sociale binding: sterke versnippering van samenleving, veel welgestelde culturen met eigen leefstijlen, veel internationale netwerken, grote schakelfrequenties tussen tijdsagenda's Recreatie: <u>consumptie van wisselende ervaringen los van geschiedenis of geografie</u>: 'invented traditions'
Milieu	Alleen aandacht voor kwaliteit van locale en regionale omgeving, omgeving vooral als productie- en consumptiegoed (belevenissen), op lange termijn hoge milieukosten.
Demografie	Bevolkingsgroei: is groot door immigratie van hoog opgeleiden en instroom van illegalen Vergrijzing: neemt af Primaire verbanden: <u>veel kleine en kort durende gezinnen</u>

NEDERLAND ALS BELEVINGSRUIMTE

'Er is altijd wat te ervaren in de esthetische ruimte'

Indicatoren	Toestand in 2030
Politiek en Bestuur	Internationaal: EU breidt uit naar midden Europa, veel samenwerking op economisch, sociaal en milieugebied Nationaal: minder invloed, ministerie voor duurzaamheid, individualistisch en egalitair Regionaal / lokaal: rol van regionale en lokale overheden neemt toe
Economie	Internationaal: zwaartepunt ligt in Europa Noordwest-Europa als centrum voor innovatie, veel samenwerking Nationaal: hoge economische groei, structuur verschuift naar diensten- en kenniseconomie, veel grote internationale bedrijven, maar ook veel kleine lokale Sociaal-economisch: verschillen tussen arm en rijk zijn beperkt, hoge maar duurzame consumptie Landbouw: duurzame kennisintensieve landbouw, boeren worden 'groene ondernemers'
Technologie	Milieutechnologie en ICT als motoren voor duurzame technologie, slimme mainports, hoogwaardig vervoer, ondergronds transport
Sociaal-cultureel	Sociale binding: sterk multiculturele samenleving, weinig conflicten, sociale tegenstellingen zijn beperkt Recreatie: <u>vrije tijd is schaars en belangrijk</u>, nadruk op esthetische ervaringen <u>en op leren</u>
Milieu	Door serieuze klimaatverandering sterk milieubewustzijn, veel aandacht voor kwaliteit van leefomgeving, omgeving als gezondheids-, welzijns- en belevingsfactor
Demografie	Bevolkingsgroei: bevolkingsgroei is aanzienlijk, vooral door hoge immigratie (wereld- en Euronomaden) Vergrijzing: is beperkt Primaire verbanden: grote variëteit aan gezinsvormen

NEDERLAND ALS MILIEURUIMTE

'Er is veel rust, ruimte en stilte in de schone ruimte'

Indicatoren	Toestand in 2030
• Politiek en bestuur	Internationaal: EU breidt zich niet sterk uit, sterke samenwerking op economisch, sociaal en milieugebied, grote invloed, subsidiariteitsbeginsel Nationaal: veel invloed, hiërarchisch en egalitair, mondige burgers Regionaal / lokaal: veel invloed, sterke samenwerking tussen bestuurslagen
• Economie	Internationaal: diverse economische zwaartepunten incl. EU, <u>groei is in Nederland lager dan in de rest van de EU</u> Nationaal: 'nationaal omgevingsproduct', economische prestaties in het teken van duurzaamheid, sommige grote bedrijven gaan failliet Landbouw: multifunctionele en biologische landbouw Sociaal-economisch: rechtvaardige verdeling van werk, inkomen en vrije tijd in Nederland meest doorgevoerd
• Technologie	Technologische vernieuwing is bescheiden, accent op milieu- en communicatietechnologie
• Sociaal-cultureel	Sociale binding: samenleving is sterk multicultureel, verschillende groepen zijn sterk geïntegreerd, vooral lokale en regionale netwerken Recreatie: samenleving als vrijetijdsmaatschappij, wordt vooral in nabije omgeving doorgebracht
• Milieu	Milieurampen als motor voor sterk milieubewustzijn in Europees en Nederland, scherpe milieunormen, veel aandacht voor interactie tussen klimaat en economie
• Demografie	Bevolkingsgroei: is beperkt, vanaf 2020 enige krimp, groei vooral veroorzaakt door politieke vluchtelingen Vergrijzing is erg sterk Primaire verbanden: grote variëteit aan nieuwe samenlevingsvormen